

ANDRZEJ KOPERSKI

**WĘDRÓWKA
PO MIEJSCACH ŻYCIA I APOSTOŁOWANIA ŚW. PAWŁA
(Z ARCHEOLOGII BIBLIJNEJ)**

PRZEMYŚL 2026

WĘDRÓWKA PO MIEJSCACH ŻYCIA I APOSTOŁOWANIA ŚW. PAWŁA (Z ARCHEOLOGII BIBLIJNEJ)

Wprowadzenie.

Św. Paweł, Apostoł Narodów (**ryc. 1**), urodził się w Tarsie ok. 8 roku po Chr., poniósł męczeńską śmierć w Rzymie, w 67 roku po Chr. Swoją głęboką wiarą w Zmartwychwstałego Jezusa, jako oczekiwanego Mesjasza – Zbawiciela, niezwykłą apostołską gorliwością, tworzył zręby Kościoła, który mocą Chrystusa trwa niewzruszenie do dnia dzisiejszego na całej ziemi. Osobowość św. Pawła i jego nauczanie uwiecznił św. Łukasz w *Dziejach Apostolskich*. Całą wykładnię teologiczną oraz konkretne wskazania do życia zawarł Apostoł w swoich licznych *Listach* do tworzących się wspólnot chrześcijańskich - do pierwotnego Kościoła. To natchnione Słowo towarzyszy i nam niemal w każdej Eucharystii. O jego życiu i podróżach misyjnych dowiadujemy się również z księgi apokryficznej *Dzieje Pawła*. Temu niestrudzonemu głosicielowi nauki Chrystusa poświęcono niezliczone biografie, opracowania teologiczne, biblijne czy też dotyczące dziejów Kościoła. Wielu biografów m. in. R. Brownrigg, często w sposób syntetyczny charakteryzuje Apostoła: „Wszystko cokolwiek Paweł osiągnął wynikało z jego trojkiego zaplecza. Był obywatelem rzymskim, kultury greckiej i wiary żydowskiej”.

W 2021 roku, czytelnik polski otrzymał wszechstronne opracowanie wybitnego biblisty ks. prof. Waldemara Chrostowskiego, zatytułowane: *Św. Paweł. Na rozdrożach synagogi i Kościoła. Biografia*. Na 720 stronach autor zawarł ogrom wiedzy o św. Pawle. Przedstawił jego teologię oraz historię początków Kościoła. Pokazał jego życie i misje na szerokim tle religijnym, kulturowym, obyczajowym, politycznym i gospodarczym basenu Morza Śródziemnego w pierwszej połowie I w. po Chr. Opisana została geografia, historia, zabytki, świat, w którym żył i działał św. Paweł. Z kolei najnowsze odkrycia archeologiczne, poszerzające naszą wiedzę o św. Pawle, zaprezentował Michael Hesemann w książce wydanej w 2015 roku pt.: *Paweł z Tarsu - Archeolodzy tropem Apostoła Narodów*.

Lektura ta skłoniła mnie, jako archeologa, do ukazania, w popularnej formie, odkrytych w ziemi - „niemych” świadków historii św. Pawła¹. Wiele śladów kultu Świętego, zachowało się do czasów współczesnych w postaci relikwów budowli i licznych artefaktów, często rozpoznawanych w wyniku prac wykopaliskowych prowadzonych w wielu miejscach, w których przebywał św. Paweł.

I. Dzieciństwo, młodość, nawrócenie i początki działalności apostołskiej św. Pawła

Tars - miasto urodzenia i dzieciństwa Szawła

Tars (gr. Tarsos), dziś Tarsus w południowo- wschodniej Turcji, położony 16 km od wybrzeża Morza Śródziemnego, był ważnym portem nad rzeką Kydnos. Obok przebiegał trakt handlowy zwany Wrotami Cylickimi. Od 64 roku przed Chr. stał się stolicą rzymskiej prowincji Cylicji. Miasto liczyło 300 tys. mieszkańców: Rzymian, Greków, Żydów, Kreteńczyków i Hiszpanów. Tars był zhellenizowanym ośrodkiem kultury, porównywalnym z Atenami i Aleksandrią. Słynął ze swego gimnazjum, uniwersytetu - szkół prawa rzymskiego i filozofii stoickiej, teatru, szkoły sztuk pięknych i stadionu. Był miastem z którego mieszkańcy mogli być

1 Niniejsze opracowanie jest zbiorem dziewięciu popularnych artykułów pt. „Wędrówka po miejscach życia i apostołowania św. Pawła (z archeologii biblijnej)”, publikowanych przez autora w piśmie Ruchu Światło – Życie Archidiecezji Przemyskiej „Charyzmat” (od nr 47/2023 – do nr 55/ 2025)

dumni. W okolicy uprawiono zboże, len, produkowano wina, wyprawiano skóry i zajmowano się tkactwem.

W Tarsie, ok. 8 roku po Chr., urodził się Szaweł (gr. Saoul, Saulos, od hebr. Szaul - „uproszony od Boga”, „wymodlony”), późniejszy Paweł Apostoł. Szaweł z urodzenia był Żydem, synem faryzeusza z pokolenia Beniamina, a zarazem obywatelem rzymskim. Dzięki urodzeniu, wychowaniu i wykształceniu, należał do środowiska żydowskiego, greckiego i rzymskiego. Lata młodości spędził w Tarsie. Przeznaczony na rabina otrzymał surowe wychowanie w szkole synagogalnej i wiedzę opartą niemal wyłącznie na Księgach Starego Testamentu. Zdobył wykształcenie w szkole retoryki, musiał też zetknąć się z filozofami- stoikami. Uczęszczał z ojcem do synagogi, gdzie podstawą była grecka wersja Biblii. Myślał, mówił i pisał po grecku, ale sposób uprawiania teologii miał zdecydowanie żydowski. Głęboką znajomość kultury greckiej zawdzięczał Paweł niewątpliwie atmosferze rodzinnego miasta. Oprócz nauki Tory wyuczył się rzemiosła „skenopoiōs” tj. wyrobu namiotów, koców, ubrań, kapeluszy i siodeł.

W Tarsie zachowały się ślady materialne po jego wielkim, sławnym mieszkańcu. W 2001 roku, podczas wykopalisk archeologicznych, odkryto starożytne fundamenty rodzinnego domu Szawła. Badania ujawniły, że sąsiadująca z domem studnia św. Pawła (**ryc. 2**), choć jej górna część pochodzi z okresu średniowiecza, to jednak fundamenty ma antyczne. W Tarsie można zobaczyć pozostałości Bramy św. Pawła (**ryc. 3**). Nazywała się wcześniej Bramą Kleopatry i miała przypominać o jej spotkaniu tu z Markiem Antoniuszem. Nie sięga czasów Pawła, jednak została wzniesiona z materiałów pozyskanych z starszych budowli. W ostatnim okresie archeolodzy odkryli bardzo dobrze zachowaną ulicę z okresu rzymskiego. Możemy być pewni, że Szaweł kiedyś kroczył po jej kamieniach. Wzdłuż niej wznosiły się okazałe budowle. W mieście znajdują się też miejsca kultu Świętego Apostoła. Zachował się kościół poświęcony św. Pawłowi, wzniesiony w XII wieku, na miejscu starszej bazyliki, kolejno przekształcony w meczet. Pamięć o miejscu narodzenia Apostoła Narodów pielęgnowana jest również w dawnym ormiańskim kościele pw. św. Piotra, datowanym na 2. połowę I tysiąclecia.

Natomiast chrześcijaństwo szerzyło się w Tarsie, w kolonii żydowskiej. Według lokalnej tradycji pierwszym biskupem Tarsu był uczeń Pawła Apostoła - Jazon. Tam na przełomie III/IV wieku za wiarę ponieśli śmierć liczni męczennicy.

Szaweł w Jerozolimie

Ok. roku 28, Szaweł mając nieco powyżej 18 lat, w wieku młodzieńczym udał się do Jerozolimy. W słynnej szkole Gamaliela I Starszego, członka Sanhedrynu, studiował teologię, pogłębiał znajomość Prawa i dziejów Izraela. Tam poznał też szereg midraszy. W tym czasie mógł przystąpić do faryzeuszy. W wieku 30 lat był już znanym i uznanym obrońcą judaizmu. W Jerozolimie Paweł prawdopodobnie mieszkał u swojej siostry.

W tym czasie grekojęzyczni członkowie żydowsko- chrześcijańskiej wspólnoty w Jerozolimie ściągnęli na siebie dotkliwe prześladowania władz żydowskich. Głównym oponentem wobec wczesnego Kościoła był Żyd o imieniu Szaweł. Chrześcijanin - Szczepan posługiwał się Pismem, wykazując posłannictwo mesjańskie Jezusa. Nauki Szczepana ogromnie wzburzyły Pawła, który włączył się w te prześladowania. Szaweł był uczestnikiem samosądu Żydów na Szczepanie. Właśnie u stóp Szawła złożyli swoje ubrania ci, którzy rzucali w Szczepana kamieniami, a Szaweł godził się na jego śmierć. Męczeństwo Szczepana (w roku 36), spowodowało powstanie diaspory hellenistycznych chrześcijan żydowskich w Damaszku i Antiochii, w świecie pogańskim. Kościół wówczas przekroczył granice Jerozolimy, wzmożono wysiłki na rzecz ewangelizacji.

Gdzie ukamienowano Szczepana w obecności Szawła?

Na wschód od Bramy Damascenkiej w Jerozolimie (**ryc. 4**) francuscy dominikanie w 1885 roku odkryli kościół z V wieku po Chr., o którym źródła pisane z VI wieku donosiły: *pobożna cesarzowa Elia Eudokia Augusta, zmarła w roku 460 żona Teodozjusza II, kazała wznieść przed północną bramą, nazywaną Bramą Galilejską, kościół i sarkofag św. Szczepana i sama ma swój*

grób obok miejsca spoczynku św. Szczepana. Archeolodzy natrafili na pozostałości kościoła „Grobu św. Szczepana”, zniszczonego przez Persów w 614 roku. W roku 1900 na fundamentach kościoła wzniesiono nową bazylikę św. Szczepana, do której przylega klasztor dominikański. W atrium zachowały się resztki kolumn z pierwszego kościoła.

Według innej hipotezy, grób Szczepana lokalizuje się ok. 30 km na zachód od Jerozolimy, przy mieście Beit Szemes. Tam znajduje się klasztor, obecnie salezjański, o nazwie Beit Gemal. Swoją nazwę zawdzięcza Gamalielowi Starszemu, nauczycielowi Szawła, który tu miał ziemię i tu został pochowany. Mnisi twierdzą, że ich klasztor wzniesiono nad pierwotnym grobem Szczepana. Gamaliel – jak głosi legenda kazał (Szczepana) pochować we własnym grobie. Dopiero w roku 415 kapłan Lucjan z Beit Gemal miał widzenie, odnalazł grób, a wydobyte z niego relikwie świętego diakona przewieziono do Jerozolimy. Aktualnie znajdują się w Rzymie, w bazylice -św. Wawrzyńca za murami.

Damaszek – miejsce nawrócenia Szawła.

Damaszek to miasto w Samarii, w Aramie. Uznawany jest za najstarsze miasto świata. Tu zatrzymywały się karawany podążające ze wschodu na zachód. Po podbojach Aleksandra Wielkiego przeszło w ręce Seleucydów. Po 85 roku przed Chr. zostało na krótko stolicą królestwa Nabajteczyków. Rzym podbił Syrię w 65 roku przed Chr. W jego granicach Damaszek zaliczał się do jednego z miast – państw – Dekapolis. Mieszkało tam 10,5 do 18 tys. Żydów.

Według *Dziejów Apostolskich* Szaweł na własną prośbę otrzymał od arcykapłana listy polecające, do przełożonych synagog w Damaszku, z zezwoleniem na chwywanie i wtrącanie do więzienia chrześcijan. Paweł wyruszył przepełniony fanatyczną determinacją, żeby bronić czci Bożej i zniszczyć tę herezję. Jedną z bram Starego Miasta w Jerozolimie, znana jako Brama Sychem, wiodącą na północ i do dzisiaj doskonale zachowana, nosi nazwę Bramy Damasceńskiej lub Bramy św. Pawła. Według tradycji wczesnochrześcijańskiej właśnie przez nią wyszedł zdeklarowany prześladowca wyznawców Jezusa Chrystusa, mieszkających w Damaszku.

Ok. 34/35 roku w pobliżu Damaszku Szaweł przeżył spotkanie z Chrystusem. „Światłość z nieba powaliła go na ziemię i oślepiła na trzy dni, a łaska dokonała w nim przemiany” (Dz 9. 1-19.27). Został zdobyty przez Jezusa Chrystusa, z prześladowcy stał się Jego wyznawcą- Pawłem i otrzymał powołanie na apostoła wśród pogan. Widzenie to zrodziło w nim przekonanie, że ukrzyżowany Jezus z Nazaretu, który zmartwychwstał jest zapowiedzianym Mesjaszem. Nastąpiło wydarzenie – przemiana św. Pawła, dotychczasowego prześladowcy Kościoła. Tradycja wczesnochrześcijańska lokalizuje je w pobliżu Damaszku, a dowód pamięci o przemianie Szawła stanowi założenie kilkunastu klasztorów, które przez kilkaset lat, do ok. VII/VIII wieku istniały w tym regionie. Niektórzy badacze sytuują miejsce przemiany w osadzie Deraya, 18 km od Damaszku, na wzgórzu, na którym znajduje się niewielka kapliczka, miejsce kultu, nazywane Deir Bulos, czyli klasztor Pawła.

Towarzysze wprowadzili ślepego, bezradnego Szawła do Damaszku, gdzie trzy dni pościł. W tym samym czasie chrześcijanin z Damaszku - Ananiasz otrzymał w widzeniu polecenie, aby udał się do Szawła, który przebywa w domu Judy przy ul. Prostej, aby nałożyć na niego ręce i udzielił mu Ducha Św. i powierzył Boskie posłannictwo jako apostołowi pogan. On chyba też go ochrzcił (Dz 9,10-19).

Według legendy Ananiasz znał Jezusa, był jednym z 72 uczniów, których „wyznaczył Pan” (Łk 10,1). Z zawodu był prawnikiem. Jego dom, w którym już za jego życia zbierali się chrześcijanie na pamiętkę wieczerzy pańskiej, stał się pierwszym kościołem Damaszku.

Dom Ananiasza (**ryc. 5**), u którego odtąd miał zamieszkać Szaweł, znajdował się w północno -wschodniej części Starego Miasta w Damaszku, w dzisiejszej dzielnicy chrześcijańskiej. Biała kamienna fasada obecnego budynku zwieńczona jest krzyżem, na drzwiach widnieje emblemat *Custodia di Terra Santa* klasztoru franciszkańskiego. Na głębokości ok. 2 m, na poziomie rzymskiego Damaszku, znajduje się piwnica zbudowana z grubo ciosanych kamieni, przez otwór w

jej tylnej ścianie – mieli uciekać chrześcijanie w czasie prześladowań. Tam modlili się i przynosili ponoć chorych, by dostąpili uzdrowienia. W XIX wieku to miejsce zakupili franciszkanie i założyli klasztor funkcjonujący do dzisiaj. Zatem właśnie tu Szaweł po raz pierwszy zaczął głosić naukę zmartwychwstałego Jezusa. Jest więc to miejsce znaczące dla historii Kościoła.

Ananiasz otrzymał w widzeniu polecenie: „Idź na ulicę Prostą i zapytaj w domu Judy o Szawła z Tarsu, bo właśnie się modli” (Dz 9, 11). Tak zwana „ulica Prosta”, po łacinie Via Recta, nosi dziś inne nazwy: La Rue droite (w j. francuskim) i Sharee – Mustaqim (w j. arabskim). Pochodzi z czasów cesarza Augusta. Była główną ulicą miasta. Na jej jednym z krańców stoi brama rzymska, jakich wiele prowadziło w obręb murów. Wymieniony Juda musiał być zamożnym obywatelem Damaszku, ważnym członkiem żydowskiej gminy, starszyzny w synagodze, powiązany z Sanhedrynem. Tu przywiedli towarzysze oślepionego Szawła, który pokazał list polecający od arcykapłana. W tej części ul. Prostej, która dziś nazywa się Madhat Pasha znajduje się mały meczet, służący obecnie za minaret. Damasceńczycy chrześcijanie wierzą, że stoi on na ruinach bizantyjskiego kościoła, który z kolei wzniesiono na miejscu domu Judy. Tu – o czym są przekonani – Paweł został ochrzczony przez Ananiasza, tu odzyskał wzrok i pojął znaczenie swojej misji.

Arabia – miejsce odosobnienia Szawła

Prawdopodobnie, po swojej przemianie, Szaweł szukał schronienia i znalazł je nieopodal Damaszku. W *Liście do Galatów* (1,17) pisze: „Skierowałem się do Arabii, a później znowu wróciłem do Damaszku”. Do Arabii – to znaczy, być może do wschodniej Syrii lub Transjordanii. Wtedy nazywano także Arabią (dzisiejsza Jordania) - Królestwo Nabatejczyków, ze stolicą -Petra. Tam chciał Szaweł po raz pierwszy głosić Ewangelię pośród pogańskiego ludu. Misja Szawła w Arabii zakończyła się porażką, z powodów politycznych, ze względu na otwartą wrogość między Nabatejczykami a Żydami. Szawła – Żyda, który głosił bliskie nadejście królestwa Bożego pod panowaniem żydowskiego Mesjasza-króla, postrzegano jako prowokatora, więc nie mógł dłużej zostać w Arabii.

Szaweł ponownie w Damaszku.

Po okresie przymusowego odosobnienia Szaweł powrócił do Damaszku i pozostał tam co najmniej kolejny rok (Ga 1,18). Okoliczności zmusiły go do wykonywania wyuczonego zawodu. Koncentrował się głównie na misji wśród pogan. Podstawy jego nauki i posłannictwa były już krystalicznie jasne. Jezus jest zarazem Mesjaszem i Bogiem, który przychodzi do wszystkich ludzi. Takie nauczanie wywołało wściekłość wśród Żydów w Damaszku i zażądali od nabatejskiego króla Aretasa IV aresztowania Pawła. Pod koniec 37 lub 40 roku Paweł został zmuszony do ucieczki z miasta (2 Kor, 11, 22-23). Łukasz opisuje to wydarzenie: „Po upływie dłuższego czasu – Żydzi postanowili go zgładzić. Szaweł dowiedział się o ich zamiarach... Uczniowie więc spuścili go nocą w koszu na sznurze przez mur i wyprawili” (Dz 9,23-25). Jeszcze dziś na miejscu rzekomej ucieczki Szawła, stoi kościół zbudowany z kamieni pochodzących z rzymskich murów miejskich, formą przypominający antyczną wieżę. Z kolei około 400 m stąd znajduje się płaska skała, pod którą mieści się ukryta grotta. Arabowie nazywają ją „skała”, chrześcijanie zwykli o niej mówić „Grotta Szawła”. Tutaj – jak powiadają – schował się Apostoł po pośpiesznej ucieczce z miasta, poczekał na świt, zanim wmieszał się do jakiejś karawany, która właśnie opuszczała Damaszek.

Miejsce nocnej ucieczki Szawła jest tradycyjnie lokalizowane też po południowo – wschodniej stronie murów damasceńskich Starego Miasta, w pobliżu bramy Bab Kasan, którą chrześcijanie nazywają Bramą św. Pawła. W czasach bizantyjskich wzniesiono tu kościół, później był wielokrotnie niszczone. Ostatecznie w miejscu tym powstała niewielka kaplica konsekrowana w 1939 roku. Do jej wzniesienia wykorzystano kamienie z dawnej budowli bizantyjskiej. W centrum mieści się kamienny ołtarz z dużym marmurowym krzyżem, a po obu stronach białe płaskorzeźby

przedstawiające najważniejsze epizody z pobytu Apostoła Narodów – jego nawrócenie pod Damaszkiem i ucieczkę z miasta.

Paweł w Jerozolimie pośród Apostołów

Szaweł opuścił Damaszek z początkiem 37 roku. W *Liście do Galatów* (1,18) św. Paweł wspomina: „Następnie, trzy lata później, udałem się do Jerozolimy”. W *Dziejach Apostolskich* (9,26) czytamy: „Kiedy przybył do Jerozolimy „wszyscy bali się go”. Być może w tym czasie Szaweł mieszkał u swojej siostry. Józef, Żyd z diaspory z Cypru, nazywany Barnabą przekonał się do Szawła i przedstawił go Piotrowi, który też go uznał. Dzięki temu przebywał z nimi w Jerozolimie. Barnaba był jednym z 72 uczniów Jezusa, należał do pierwszej gminy, był krewnym Jana zwanego Markiem. Najprawdopodobniej Barnaba mieszkał w dużym domu ciotki Marii, matki Marka, w Górnym Mieście Jerozolimy. Pozostałości tego domu można zwiedzać do dziś w aramejskiej dzielnicy jerozolimskiego Starego Miasta. Być może tu mógł Szaweł spotkać się po raz pierwszy z Piotrem, którego nazywał Kefasem – po aramejsku „skała”. „Zatrzymał się u niego (tylko) piętnaście dni” (Ga 1,18). Spośród zaś innych, którzy należeli do grona Apostołów, widział jedynie Jakuba, brata Pańskiego. Oprócz spotkania z Piotrem i Jakubem oraz głoszenia Ewangelii mieszkańcom Świętego Miasta, Paweł udawał się do świątyni na modlitwę (Dz 22,17), Według *Dziejów Apostolskich* (9,26-30) występował otwarcie w imię Pana, prowadził dysputy z żydowskimi hellenistami, którzy usiłowali go zgładzić. Dalszy pobyt Szawła w Jerozolimie narażał go na niebezpieczeństwo utraty życia. Bracia więc odprowadzili go do Cezarei Filipowej, a stamtąd wyprawili do Tarsu (Dz 9,30).

Szaweł skończył właśnie 29 lat, był to rok 38 po Chr. Przebywał w rodzinnym domu. Nie można powiedzieć jak długo i jak przebiegał tam jego pobyt. Czy żyli jeszcze jego rodzice? Nie wiemy, czy w Tarsie istniała wspólnota wyznawców Jezusa. Być może Szaweł zajmował się rzemiosłem, wyrabianiem namiotów, a także podejmował jakieś nieopisane działania apostolskie, aż do rozpoczęcia misji.

Działalność apostolska Barnaby i Pawła w Antiochii Syryjskiej

Pierwsi chrześcijanie, którzy rozproszyli się wskutek prześladowań po śmierci Szczepana, dotarli do Fenicji (ob. Liban), na Cypr i do Antiochii nad Orontesem (ob. południowo- wschodnia Turcja). Opowiadali o Jezusie swoim rodakom - Żydom, w Antiochii też pogańskim Grekom. Duża liczba osób uwierzyła i zwróciła się do Pana. Po przybyciu chrześcijan hellenistów, gmina zaczęła się bardzo rozwijać. Wiadomość o antiocheńskiej wspólnocie chrześcijańskiej dotarła do Kościoła w Jerozolimie. Wtedy (ok. 43/44 roku) wydelegowano z Jerozolimy Barnabę, aby umocnił tamtejszą wspólnotę (Dz 11,22). Barnaba przypomniał sobie o Szawle, udał się więc do Tarsu, aby odszukać go i poprosić o wsparcie w misji wśród antiocheńczyków. Szaweł zgodził się i przybył nad Orontes. Spędzili razem cały rok (41-42 po Chr.), nauczając wielkie rzesze ludzi, pomagając w założeniu Kościoła. Do grona współpracowników należeli także: Szymon, zwany Niger, Lucjusz Cyrenejczyk i Manaen (Dz 13,1). W tworzeniu podwalin pod chrystologię przewodził Paweł. W Antiochii po raz pierwszy nazwano uczniów *christianoï* czyli „chrześcijanie” (Dz 11, 26). Istnieją tu nad Orontesem wczesne ślady istnienia chrześcijańskiej gminy. W Antiochii i w pobliskich miejscowościach zachowały się pozostałości kilku starożytnych budowli chrześcijańskich, stanowiące świadectwa liczebności i prężności wielu pokoleń tamtejszych wspólnot.

Znalezienie w Antiochii namacalnych śladów po św. Pawle nie jest łatwe. Tamtejsi franciszkanie wskazują raczej na grootę św. Piotra. Leży ona na zboczu „Góry Krzyża”. Tu spotykała się (wg tradycji) pierwsza gmina. Piotr działał w Antiochii w latach 48 i 54, po tym jak Szaweł i Barnaba, dziesięć lat wcześniej, przygotowywali grunt pod jego misję.

Antiochia Syryjska - dzisiejsza Antakya, położona jest najdalej na południu Turcji, 32 km od Morza Śródziemnego, między górami Liban i Taurus, Usytuowana była nad rzeką Orontes na skrzyżowaniu szlaków handlowych. Została założona ok. 300 roku przed Chr. jako metropolia

prawie wyłącznie grecka. Z pocz. II w. p.n.e. miała już wielką bibliotekę publiczną. Od 64 roku przed Chr., już pod panowaniem Rzymian została ustanowiona stolicą Syrii. Była trzecim miastem imperium, po Rzymie i Aleksandrii. W starożytności to jedno z najpiękniejszych miast świata nazywane było „królową Wschodu”. Rozrosło się do rozmiarów metropolii, stając się centrum handlowym i kulturalnym. Miało wiele wspaniałych budowli. Prace wykopaliskowe odsłoniły piękne posadzki mozaikowe i główną ulicę obrzeżoną kolumnadą. Antiochia upadła, gdy jej port (Seleucja) uległ zamuleniu, a trzęsienie ziemi w 526 roku zniszczyło najważniejsze budowle. Ze wspaniałości starożytnej Antiochii, miasta grecko – rzymskiego, niewiele pozostało: fragmenty starożytnych potężnych murów miejskich, kilka przęseł akweduktu Trajana, skromne resztki amfiteatru i stadionu.

W okresie świetności mieszkało tu do 500 tys. ludzi. Żydzi tworzyli 1/6 część ludności, nazywani byli antiocheńczykami z Jerozolimy. Od początku byli zachęcani, by osiedlili się w mieście jako jego pełnoprawni obywatele. Mówili po grecku, czytali Pismo św. w j. greckim – *Septuagintę*. Wkrótce zaczęto głosić Ewangelię wśród pogan. To oni stali się zalążkiem Kościoła. Przez wiele stuleci Antiochia była wielkim centrum nauki chrześcijańskiej, z którego Ewangelia chrześcijańska mogła być przenoszona do bardziej odległych obszarów.

Gdy w Palestynie, za cesarza Klaudiusza w 45 roku, zapanował głód, Kościół w Antiochii przeprowadził zbiórkę na chrześcijan w Jerozolimie i przekazał ją przez Barnabę i Pawła. Jak św. Paweł odnotował w *Liście do Galatów*, omówił wówczas z przywódcami Kościoła w Jerozolimie przystosowanie wiary i nauki do potrzeb pogańskich chrześcijan w Antiochii. Tej kwestii poświęcono zwołany w końcu 49 roku sobór w Jerozolimie. Tak też Szaweł z Tarsu został św. Pawłem, apostołem pogan.

Kiedy Paweł z Barnabą wyruszyli w powrotną drogę z Jerozolimy do Antiochii, „zabrali ze sobą Jana, zwanego Markiem” (Dz 12,25). Żywiołowy rozwój Kościoła chrześcijańskiego dał początek nowemu przedsięwzięciu. Pod przewodnictwem Ducha Świętego Paweł z Barnabą, którym towarzyszył Marek, wyruszyli w pierwszą, ze swoich trzech wielkich podróży misyjnych.

II. Pierwsza wyprawa misyjna

Pierwsza wyprawa misyjna trwała trzy lata - od 45 do 48, względnie od 46 do 49 roku po Chr., w czasach panowania rzymskiego cesarza Klaudiusza. Paweł wraz z Barnabą, w początkowym etapie także z Janem Markiem, przemierzali morzem i lądem długą drogę. Z portu Antiochii Syryjskiej – Seleucji dopłynęli na Cypr (przeszli wyspę od Salaminy do Pafos), kolejno dotarli do krain Azji Mniejszej i w końcu wyprawy pożeglowali z portu Attalia z powrotem do Antiochii Syryjskiej (**ryc. 6**).

Kościółowi w Antiochii Syryjskiej, Duch Święty rozkazał „Wyznaczcie mi Barnabę i Szawła do pracy, do której ich powołałem. Wtedy po poście i modlitwie nałożyli na nich ręce i wyprawili ich” (Dz 13, 2b-3).

Droga z Antiochii do portu Seleucja, nad morzem Śródziemnym, długości 25 km prowadzi szlakiem starożytnym wzdłuż rzeki Orentes. Była dobrze zagospodarowana i strzeżona.

SELEUCJA

- położona u ujścia Orentesu, u stóp góry Pieria, została założona przez Seleukosa I Nikatora (312 – 281 przed Chr.). Pierwszymi kolonistami byli Grecy i Żydzi. W czasach dominacji rzymskiej Seleucja otrzymała przywilej wolności i prawo bicia monet. Była jednym z najważniejszych portów wschodniego Śródziemnomorza. Za cesarza Tytusa, w I w. n. e., wydrążono tu w górach olbrzymi tunel (architektoniczny cud dł. 1,4 km), w celu ochrony portu przed powodzią i zalewaniem. Seleucja rozbudowana została w IV wieku przez cesarzy: Dioklecjana i Konstantyna II. W 526 roku uległa zniszczeniu przez trzęsienie ziemi, a ok. 540 roku poddała się perskim Sasanidom. Znaczenie odzyskała podczas wypraw krzyżowych jako port o nazwie Symeona.

Wcześniej schrytyanizowana, była później siedzibą biskupstwa w prowincji Syria. Od VI wieku podlegało ono patriarchatowi antiocheńskiemu. Znanych jest 13 biskupów i arcybiskupów z IV – X w. Obecnie jest to arcybiskupstwo tytularne.

Archeolodzy odkryli pozostałości portu z początku III w. przed Chr., który później popadł w ruinę. Oba nadbrzeża portu w Seleucji nazwano imieniem Barnaby i Szawła.

Z Seleucji apostołowie „odpłynęli na Cypr i przybyli do Salamin; przeszli przez całą wyspę aż do Pafos” (Dz 13,4; por. Gal 1,21).

CYPR

- to Brama do Europy. W Starym Testamencie wzmiankowany jako Elisza. Od 58 roku przed Chr. wyspa była prowincją rzymską, początkowo jako część Cylicji, a od 27 roku przed Chr. miała już własnego prokonsula. W miastach wybudowano świątynie i fora. W czasach Nowego Testamentu wyspę (dł. 220 km, szer. 100 km), nazywano *Kypros* – *cuprum* – miedź, która stanowiła bogactwo wyspy i przedmiot handlu. Fenicjanie i kolejno Grecy przynieśli tu kult rozwiązłości bogini Afrodyty. Wierzono, że wyłoniła się z morskich fal w pobliżu wybrzeży Cypru.

Żydzi mieszkali tu już w IV w. przed Chr., pracowali m. in. w kopalniach miedzi. Natomiast pierwsi chrześcijanie przybyli na Cypr z początkiem lat 30. po Chr., głównie z Aleksandrii i Cyreny. Rodem z Cypru był Lewita Józef – Barnaba (Dz 4,36), towarzysz Pawła oraz Mnazon – chrześcijanin z gminy jerozolimskiej (por. Dz 21,16).

W czasach Pawła wyspa była w administracji rzymskiej. Kiedy przybyli apostołowie prawdopodobnie nie istniała jeszcze osobna wspólnota chrześcijańska. Głosili więc Słowo Boże w synagogach żydowskich (por. Dz 13,5). Wykopaliska odsłoniły pozostałości wielu kościołów na Cyprze. W IV w. po Chr. miało tu funkcjonować 15 biskupstw i 1 metropolia w Salaminie.

CYPR - SALAMINA-

Salamina powstała w XIII w. przed Chr., kiedy przybyli tu Grecy. Została założona po wojnie trojańskiej przez Teukrosa- syna króla Telemana. Położona na wschodzie wyspy, Salamina była jej stolicą i ważnym ośrodkiem za panowania macedońskiej dynastii Ptolemeuszów. Stąd wiodła droga na wybrzeża syryjskie. W 58 roku przed Chr. wyspę podbili Rzymianie. Kiedy pojawili się Żydzi w mieście postawili kilka synagog. Nie wiemy, jak wyglądały owoce działalności misyjnej Szawła i Barnaby. W Salaminie apostołowie głosili Słowo Boże prawdopodobnie w żydowskiej synagodze.

Archeolodzy nie odkryli w Salaminie śladów gminy żydowskiej. Jej istnienie odnotowano natomiast w źródłach pisanych, z okresu powstania żydowskiego za cesarza Trajana (98-117). W mieście zachowały się ruiny greckiego teatru, świątyni Zeusa, gimnazjonu i rynku rzymskiego (agory). Za panowania bizantyjskiego cesarza Zenona Izauryjczyka (474-491) odkryto w Salaminie relikwie św. Barnaby wraz z rękopisem Ewangelii Mateuszowej. Barnabę po ukamienowaniu pochował jego kuzyn Jan Marek. W zamian za szczątki i bezcenny manuskrypt Kościół cypryjski uzyskał niezależność i liczne przywileje. Klasztor, który wzniesiono nad grobem apostoła był przez wieki najświętszym miejscem na całej wyspie. Odsłonięto także ruiny pięciconawowej bazyliki z czasów św. Epifaniasza (368- 404) – biskupa na Cyprze. Tutaj znajdowała się metropolia historyczna, obecnie biskupstwo tytularne. _

Przypuszczalnie mieszkańcy Salamin zareagowali obojętnością na nauki Pawła i Barnaby, dlatego wyruszyli oni w dalszą drogę. Skierowali się na zachód, szli prawdopodobnie wzdłuż południowego wybrzeża wyspy. Poprzez Citium i Amatunte (Amatus) dotarli do Pafos, w którym urzędował rzymski prokonsul Sergiusz Paweł, wykształcony i poszukujący prawdy wielkorządca - poganin.

CYPR – PAFOS I NEA PAFOS

Stare Pafos to grecki ośrodek. Położone było na południowo – zachodnim brzegu wyspy, w pewnej odległości od morza, dlatego w IV w. przed Chr. król Nikokles założył nad morzem miasto i port - Nowe Pafos. Za Ptolemeusza (III – II w. przed Chr.), za Seleucydów i w okresie rzymskim było ono stolicą Cypru. Powstał tam rynek, teatr, odeon- teatr muzyczny, świątynia Eskulapa, nekropolia. Zyski czerpano z produkcji i eksportu miedzi oraz drewna budulcowego (cedrów), rozwinęły się przemysł okrętowy. Neo Pafos było otoczone solidnymi murami. Do miasta wiodły cztery bramy. Miasto było podzielone na dzielnice. Posiadało ono sieć prostokątnych ulic, przy których stały starannie zaplanowane domy. Bogactwem wyróżniały się wille rzymskie. Po bokach ulic biegły kamienne ścieki, zachowane do dzisiaj.

Na zachód od portu, w obrębie murów, znajdowała się okazała, widoczna z morza rezydencja w stylu pałacowym, zniszczona podczas trzęsienia ziemi w 126 roku. Na jej miejscu postawiono nowy pałac, którego pozostałości odkryli polscy archeolodzy. Odnaleziono wiele fragmentów rzeźb i mozaik z okresu hellenistycznego i rzymskiego. Odkrycia polskich archeologów pozwalają na rekonstrukcję domostwa rzymskiego urzędnika. W parku archeologicznym w Nea Pafos można m. in. oglądać ruiny rozległego pałacu tzw. Willę Tezeusza (siedzibę gubernatora rzymskiego).

Nie można wykluczyć, że w tym właśnie miejscu znajdowała się rezydencja prokonsula. Sergiusz Paweł pełnił tę rolę na Cyprze w latach 45-46. Nawet jeżeli siedziba Sergiusza Pawła była w innym miejscu, to znaleziska te ilustrują wysoki poziom życia i obyczajów mieszkańców starożytnego Neo Pafos.

Paweł i Barnaba w tym czasie, w tamtejszych synagogach głosili Słowo Boże. W Pafos spotkali prokonsula Sergiusza Pawła, a w jego otoczeniu maga i fałszywego proroka - Żyda Bar-Jeszua, który zapewne pełnił na dworze konsula rolę doradcy do spraw żydowskich. Konsul nie dowierzał magowi imieniem Elimas, posłał po Apostoła, aby zasięgnąć informacji nt. Słowa Bożego (Dz 13,7). Wówczas Szaweł- od teraz, co znamienne, nazywany rzymskim imieniem Paweł- wystąpił przeciw czarownikowi, sprowadzając na niego czasową ślepotę. Pod wpływem św. Pawła, konsul nawrócił się, odrzucił pogański sposób życia na rzecz Ewangelii Chrystusowej. Wykopalka z Neo Pafos odsłoniły cenną inskrypcję Sergiusza Pawła.

Pielgrzymi z Zachodu, którzy w XV i XVI wieku przybyli do Pafos, wspominali z kolei o innej tradycji. Według legendy, za prokonsula Sergiusza Pawła, apostołowie zanim byli doprowadzeni przed niego, zostali najpierw pojmani i ubiczowani. Pod starym franciszkańskim kościołem, niedaleko twierdzy, miały znajdować się lochy w których ich trzymano. W XVI wieku opisano nawet kajdany, którymi skuto Szawła, od tamtego czasu otoczone wciąż wiernych. Jeszcze dziś w odległości 30 m przed kościołem Agia Kyriaki Chrysopolitissa i św. Pawła stoi kolumna wysoka na 1,2 metra (**ryc. 7**), do której, jak głosi tradycja, Żydzi przywiązali Szawła, by go wychłostać. Opis tego wydarzenia znajdujemy w 2 Liście do Koryntian (11,24).

Brytyjczyk Dawid George Hogarth relacjonuje, że „każdego roku, w dzień św. Jana - 24 czerwca – wierni mogli rozpoznać na pręgierzu odcisk ręki Pawła”. Poza tym okruchy kolumny miały moc uzdrowienia przy nawrotach malarii. Żelazna krata miała zapobiegać odkuwaniu kolejnych fragmentów kolumny przez wiernych.

Być może w Pafos, stolicy prowincji, znajdowała się gmina żydowska. Zapewne Sergiusz Paweł musiał interweniować, kiedy dowiedział się, że obywatel rzymski (Szaweł) uwikłał się w pomówienia o zachęcanie do niepokojów, zapewne też poradził Apostołowi Narodów, aby legitymował się rzymską kartą, występował pod łacińskim przydomkiem oraz korzystał z przywilejów obywatela rzymskiego.

Pafos znane było jako miejsce kultu Afrodyty. Z Neo Pafos prowadził szlak pielgrzymi do świątyni Afrodyty w Starym Pafos. Wśród znalezionych zabytków wystąpiła rzeźba Afrodyty z mieczem. Warto nadmienić, że zbliżoną formę nadano warszawskiej Syrence. W XVI wieku italski podróżnik usłyszał zachowaną w tradycji historię: „do świątyni Afrodyty w Pafos mieli wejść dwaj

apostołowie (Barnaba i Szaweł). Widząc sceny rozwiązości w świątyni, oburzony Barnaba modlił się tak długo, aż świątynia runęła”.

Cypr wcześniej stał się twierdzą chrześcijaństwa. Według lokalnej tradycji biskupstwo w Nea Pafos założył św. Paweł. Pierwszym biskupem miał być Epafras z Kolosów. Z Cypru wysłano aż trzech biskupów na sobór w Nicei (325 r. n. e.). Oprócz wymienionego kościoła Agia Kyriaki Chrysopolitissa i św. Pawła, zachował się także kościół Agia Solomoni z freskami z XII wieku, usytuowany przy wejściu do wczesnochrześcijańskich katakumb. Ponadto w Pafos znajduje się pozostałość bazyliki Panagia Limeniotissa oraz gotycki kościół Franciszkanów (XII – XIV w.) - obecnie meczet.

W 1999 roku włoski archeolog Filippo Giudice opublikował wiadomość o spektakularnym znalezisku. W ruinach wczesnochrześcijańskiej bazyliki z IV wieku w Pafos odkryto marmurowy fragment z pozostałościami napisu. Zachowały się litery *LOY – OSTO*. Giudice zrekonstruował napis (PAU)LOY (AP)OSTO(LOY)- tj. APOSTOŁ PAWEŁ i datował inskrypcję na I lub II wiek po Chr. Gdyby to datowanie było prawdziwe, wtedy zabytek z Pafos byłby najstarszym historycznym świadectwem działalności Apostoła Narodów na Cyprze, a tym samym najstarszą inskrypcją w ogóle, na której znajduje się wykute jego imię.

Okres świetności Pafos zakończyły trzęsienia ziemi u schyłku starożytności oraz najazd arabski w VII wieku.

Apostołowie, po opuszczeniu Cypru, kontynuowali I wyprawę w wielu miejscowościach Azji Mniejszej.

PERGE (ob. Murtana w pd. Turcji)

Pod przewodnictwem Pawła misjonarze, przepłynąwszy 270 km, przybyli przez port Attalię do Perge (Dz13,13), stolicy Pamfilii, krainy w Azji Mniejszej. Tutaj odłączył się od nich Jan Marek, aby powrócić do Jerozolimy.

Perge, to miasto portowe, położone nad rzeką Kestros (ob. Aksu), między górami Taurus a odległym o 8 km wybrzeżem morza Śródziemnego. Już 2 tys. lat przed Chr. przybywała tu ludność z Peloponezu. Za Aleksandra Macedońskiego miasto otoczono murami. Na przełomie III/II w. przed Chr. znalazło się pod władzą Seleucydów, a w l. 188 – 131 było własnością króla Pergamonu. Kolejno przeszło pod panowanie Rzymu.

Kiedy przybyli apostołowie znajdowały się tu akwedukty, stadion na ok. 12 tys. osób, brukowana główna ulica o szer. 20 m, przy niej portyki, także okazała agora i ozdobne fontanny oraz wystawne sklepy. Zachwył wzbudzała bardzo bogato zdobiona świątynia Artemidy - bogini uznawanej za „królową Perge”.

Nauczanie Pawła i Barnaby w Perge trwało zapewne kilka tygodni. Słuchaczami byli Żydzi, prozelici i poganie. Natomiast św. Łukasz stwierdza, że (Paweł i Barnaba) „przeszli przez Perge”, z czego wynika, że nie podejmowali w tym mieście większej działalności misyjnej. Może nie sprzyjała temu atmosfera portowego miasta, a także dominujący kult Afrodyty i innych bóstw greckich i rzymskich.

Na przełomie I/II w. po Chr. w Perge okrzepło już chrześcijaństwo. Zachowana jest tu pamięć o Sokratesie, Dionizym, Teodorze i ich matce, którzy w II w. ponieśli śmierć męczeńską za odmowę służby wojskowej. Później, w czasach bizantyjskich, wzniesiono na wzgórzu okazały kościół. Biskupstwo istniało tu na początku IV wieku, następnie metropolia. Znanych jest 11 biskupów i metropolitów z okresu od IV do X wieku, w tym Epidauros - uczestnik synodu w Ancyry (w 312 roku). Wspólnota chrześcijańska przetrwała tu przez wiele stuleci, aż do czasów podbojów tureckich.

O rozkwicie Perge świadczą liczne zachowane zabytki, odkrywane przez archeologów. Już w XIX wieku wykopaliska prowadził tu Polak- hr. Karol Lanckoroński.

ANTIOCHIA PIZYDYJSKA

Z Perge Paweł i Barnaba przeszli 175 km do środkowej Anatolii położonej za pasmem gór Taurus.

W centrum starożytnej krainy, zwanej Pizydią, znajduje się Antiochia, zaliczana do miast frygijskich. Miasto w początkach III w. przed Chr. założył Seleukos I Nikator upamiętniając ojca Antiocha. Oprócz miejscowej ludności osiedlili się tu koloniści greccy, później oddział emerytowanych żołnierzy rzymskich z czasów Cezara. Żydzi zaczęli tu napływać za panowania Antiocha III (223 - 187 przed Chr.). Uzyskali własną administrację, sądownictwo, wybudowali synagogę.

Z początkiem ery chrześcijańskiej Antiochia zaliczana była do największych miast tego regionu. Rozwojowi miasta sprzyjało położenie na skrzyżowaniu ważnych szlaków handlowych. W 25 roku przed Chr. Antiochia przeszła pod władanie Rzymian i nosiła nazwę „Colonia Caesarea Antiochia”. W początkach naszej ery zarządcą tego terytorium był konsul Publiusz Sulpicjusz Kwiryniusz. Przeniesiony do Syrii zasłynął ze spisu ludności, o którym mowa przy narodzinach Jezusa (Łk 2,1-2).

Paweł i Barnaba udali się do Antiochii Pizydyjskiej, być może pod namową Sergiusza Pawła, prokonsula Cypru, który pochodził z tego miasta. Jego krewni mieli tu liczne posiadłości i należeli do elity miasta. Nie wykluczone, że utrzymywali też kontakty z miejscowymi Żydami i byli zainteresowani judaizmem. Sergiusz Paweł liczył, że apostołowie zostaną tam przyjęci jak na Cyprze. Bardzo możliwe, że skorzystali z gościny jego rodziny. Na podstawie zachowanej rzymskiej inskrypcji (**ryc. 8**) specjaliści dopatrują się istnienia chrześcijańskiej „wspólnoty domowej”, którą miał założyć Sergiusz Paweł junior. Ten kościół domowy prowadziła jego córka Sergia Paulla, której teść, za czasów Domicjana (81- 96), został skazany na śmierć z powodu wiary chrześcijańskiej.

Kiedy Paweł i Barnaba przybyli do Antiochii miasto już było całkowicie zromanizowane. Mieszkało tu ok. 10 tys. ludzi. Znajdowała się niewielka gmina żydowska. Zachowała się inskrypcja nagrobna z II w., wspominająca żydowską mieszkankę imieniem Debora, pochodzącą ze znacznego rodu.

Apostołowie brali udział w liturgii szabatowej. Ewangelizowali oni zarówno wśród pogan, którzy poddali się obrzezaniu, a także wśród pogan „bojących się Boga”, którzy nie poddali się obrzezaniu. W synagodze w Antiochii Pizydyjskiej przełożeni zaprosili apostołów, aby przemówili „słowa zachęty dla ludu” (Dz13,15). Paweł wygłosił wówczas doniosłą homilię, zapisaną przez św. Łukasza (Dz 13, 16-41). Z mowy Pawła można wnioskować, że przed ich przybyciem Ewangelia do tego miasta nie dotarła. Efekty jego nauczania w synagodze były bardzo obiecujące, niektórzy z Żydów przyjęli przesłanie o Jezusie. W następny szabat, kiedy „Żydzi ujrzeli tłumy, ogarnęła ich zazdrość, rzucali obelgi i sprzeciwiali się temu co mówił Paweł” (Dz 13, 44-45). Wtedy Paweł i Barnaba oświadczyli, że skoro Żydzi odrzucają głoszone przez nich Słowo Boże, to zwracają się do pogan (Dz 13,46) i Słowo Pańskie rozszerzało się po całej krainie. Wówczas Żydzi „podburzyli wpływowe niewiasty oraz dostojników w mieście, wznieśli prześladowanie Pawła i Barnaby i wyrzucili ich ze swoich granic” (Dz 13, 50-51).

Pozostałości po Antiochii Pizydyjskiej znajdują się na obrzeżach tureckiego miasta Yalvac. Badania archeologiczne prowadziły tu ekipy amerykańskie i tureckie. Odsłonięto fragmenty starożytnego miasta. Miało ono ozdobne bramy, place i sklepy. Aktualnie można podziwiać resztki akropolu i teatru oraz budowli hellenistycznych i rzymskich, m. in. akweduktu, pozostałości jednej z największych łaźni starożytnych, czy też detale kamienne z inskrypcjami. Pozyskane zabytki ruchome umieszczono w miejscowym muzeum.

Przypuszcza się, że synagoga znajdowała się w dolnej części Antiochii Pizydyjskiej, w pobliżu miejsca na którym w V-VI w. wzniesiono kościół pod wezwaniem św. Pawła. Do zwiedzania udostępniono ruiny kiedyś potężnej bizantyjskiej bazyliki - *St Paul Kilisesi* – św. Pawła, zbudowanej w roku 325 na pozostałościach żydowskiej synagogi. Świątynia ta na 70 m

długa, była wówczas jednym z najdłuższych kościołów świata. Świadczy to o znaczeniu jakie przypisywano wcześniejszej misji apostołów w Antiochii Pizydyjskiej.

„Oni strząsnęli pył z nóg i udali się do Ikonium, a uczniów przepełniała radość i Duch Święty” (Dz 13, 51-52).

IKONIUM (ob. turecka Konya)

Odległość z Antiochii Pizydyjskiej do Ikonium to ok. 120 km. Apostołowie wędrowali kilka dni. Miasto położone jest na drodze łączącej Mezopotamię i Syrię z Rzymem. Za czasów Pawła stanowiło prężny ośrodek rolniczy, handlowano zbożem i owocami. Ikonium było stolicą Likaonii, zamieszkałej głównie przez Frygijczyków przybyłych tu z północy. Od III w. przed Chr. miasto znalazło się pod władzą syryjskiej dynastii Seleucydów i uległo hellenizacji. W 25 roku przed Chr. Ikonium wcielono do rzymskiej prowincji Galacji. Za Klaudiusza (41 – 54) nosiło nazwę Claudikonium, a w l. 130 – 138 było kolonią rzymską, której Hadrian nadał nazwę Colonia Helia Hadriana Augusta Iconiensium.

O pobycie Pawła i Barnaby w Ikonium dowiadujemy się więcej z apokryfu „Dzieje Pawła”. Według tej księgi na spotkanie z Pawłem wyszedł Onezyfor z rodziną (por. 2 Tm 4, 19), który rozpoznał Apostoła z opisu przekazanego mu przez Tytusa - ucznia Pawła. Ten właśnie opis stanowi podstawę chrześcijańskiej ikonografii św. Pawła. Paweł i Barnaba „weszli i tu do synagogi i tak przemawiali, że uwierzyło wielkie mnóstwo Żydów i Greków” (Dz 14, 1). Żydzi mogli tu przybyć już w okresie asyryjskim (w 722 roku przed Chr.), najliczniejsza fala pod koniec III w. przed Chr., za Seleucydów. a kolejna za czasów rzymskich. Żydzi stanowili zamożną warstwę, w mieście mogło być dużo synagog. Mimo mieszanek etnicznej, powszechnie używano tu j. greckiego i dlatego też czytano Biblię Grecką – Septuagintę. Skuteczność nauki Pawła i Barnaby w Ikonium była nawet większa niż w Antiochii Pizydyjskiej. Nastąpił jednak i tu zwrot, Żydzi podburzyli pogan (por. Dz 14,2) wśród których panowały nastroje antysemityczne. Paweł i Barnaba mogli być przedstawiani jako „niebezpieczni Żydzi, wicherzyciele i burzyciele istniejącego porządku”. Mimo to Barnaba i Paweł nie opuścili Ikonium „pozostali tam dość długi czas, nauczali, a Pan dokonywał cuda i znaki przez ich ręce” (Dz 14,3). Przypuszczalnie ich pobyt trwał kilka miesięcy. W wyniku ich działalności „podzielili się mieszkańcy miasta: jedni byli po stronie Żydów, a drudzy po stronie Apostołów” (Dz 14,4). Potraktowano ich również jako bluźnierców. Kiedy Paweł i Barnaba „dowiedzieli się, że poganie i Żydzi wraz ze swoimi władzami chcą ich znieważyć i ukamienować” (Dz 14,5), postanowili ratować się ucieczką.

W Ikonium pozostała jednak niemała liczba wyznawców Chrystusa, którzy stali się początkiem miejscowej wspólnoty chrześcijańskiej. Pierwszym biskupem był Sopater uczeń Pawła, następnymi - męczennicy: Terencjusz i Karontus. W 232 roku odbył się tu I Synod. W V wieku w Ikonium powstała metropolia, której podlegało 16 biskupstw. Od XVII wieku Ikonium jest biskupstwem tytularnym.

Od XIII wieku dominuje tu islam. Brak śladów po apostołach. Skromne zbiory archeologicznego z okresu świetności miasta znajdują się w tamtejszym muzeum.

Aktualnie, włoskie siostry zakonne w neogotyckim kościele św. Pawła (**ryc. 9**) przechowują ślady chrześcijańskiego dziedzictwa – m. in. obraz św. Tekli. W Ikonium rozpoczęła się bowiem historia opisana w apokryficznych *Dziejach Pawła i Tekli*.

Z Ikonium Paweł i Barnaba skierowali się na południowy-zachód do Listry i Derbe – miast Likaonii. Kraina ta graniczy z potężnym pasmem gór Taurus, za którym znajdowała się Cylicja, rodzinna kraina Pawła.

LISTRA

Listra była niewielką miejscowością, oddaloną ok. 30 km od Ikonium. W l. 280 – 189 przed Chr. miasto podlegało Seleucydom, z kolei w l. 189 – 133 dynastii Attalidów z siedzibą w Pergamonie, zaś od 6 roku przed Chr., za cesarza Augusta została kolonią rzymską (Colonia Julia

Felix Gemina Listra). Listra zamieszkała była przez ludność grecką, kolejno też przez weteranów rzymskiej armii. W tym prężnym ośrodku chętnie osiedlali się Żydzi, utrzymujący kontakt z Jerozolimą. Była tu też ludność „tubylcza”. Językiem urzędowym była łacina, potocznym greka, a rodzima ludność posługiwała się lokalnym dialektem.

Paweł i Barnaba czuli się w Listrze bezpiecznie. Zamieszkiwała tu niewielka wspólnota żydowska, dlatego zetknęli się przede wszystkim z poganami. Przed murami miasta dostrzegli mężczyznę o „bezwładnych nogach, który miał wiarę, potrzebną do uzdrowienia” (por. Dz 14,9). Paweł uzdrowił chromego, co spotkało się z niezwykle reakcją zebranych, którzy wykrzykiwali: „Bogowie przybrali postać ludzką i zstąpili do nas” (Dz 14,11). Barnabę nazywali Zeusem, a Pawła Hermesem. Na wieść o tym apostołowie rozdarli szaty i wołali: „Ludzie dlaczego to robicie, my jesteśmy ludźmi” (Dz 14.14 -15), wzywali do wiary w Jedyne Boga i „z trudem powstrzymali tłumy przed złożeniem im ofiary” (Dz 14, 18).

Tymczasem Żydzi, którzy przybyli specjalnie z Antiochii i Ikonium „podjudzili tłum, tak, że obrzucono Pawła kamieniami i wywleczono poza miasto, sądząc, że już umarł” (Dz 14,19). Apostoł przeżył, ale kamienowanie odbiło się trwale na jego zdrowiu. Pośród ratujących go był późniejszy uczeń Pawła – „Tymoteusz, który pochodził z Listrii, syn Żydówki i ojca Greka” (Dz 16,1). „Gdy jednak otoczyli go uczniowie, podniósł się i wrócił do miasta” (Dz 14,20) i nie zaniechał działalności.

Z Listrą związana jest postać Tekli, z której historią zapoznają nas pisma apokryficzne *Dzieje Pawła*. Tekla pod wpływem Ewangelii głoszonej przez Pawła, została jedną z jego pierwszych uczennic i naśladowała go w ewangelizacyjnej żarliwości. Apokryf nadmienia, że ostatecznie udała się do Seleucji „gdzie oświeciła wielu Słowem Bożym, a potem usnęła pięknym snem”.

Z czasów starożytnych pozostały tu resztki budowli i murów. W XIX wieku brytyjski podróżnik i badacz odnalazł ołtarz z II wieku, z inskrypcją zawierającą łacińską nazwę miasta (Lustra) oraz imiona kapłanów Zeusa. Kościół założony przez Pawła przetrwał wiele stuleci. Zachowały się ruiny bizantyjskiej świątyni. Do XII wieku Listra była siedzibą biskupstwa w rzymskiej prowincji Likaonia. Znanych jest 6 biskupów z okresu od IV do IX wieku, uczestniczących w soborach w Konstancji (381 i 874 rok) i Chalcedonie (451 rok). Obecnie Listra jest biskupstwem tytularnym. W 1402 roku miasto zostało zburzone przez mongolskiego władcę Timura Chromego.

DERBE (ob. Divr k. miasta Karaman w Turcji)

Po dramatycznych doświadczeniach w Listrze, Paweł z Barnabą przeszli 50 km do Derbe, gdzie nauczali z powodzeniem i pozyskali wielu uczniów.

Starożytne Derbe jest identyfikowane z niewielkim wzgórzem znanym jako Kerti Hüyük, położonym dwa dni drogi pieszej od Listry. W czasach Pawła miasto nosiło nazwę Claudio – Derbe. Znajdowała się tam twierdza wysunięta najbardziej na wschód imperium rzymskiego, dlatego stacjonował tam garnizon wojskowy. Łukasz sugeruje, że pobyt apostołów w Derbe trwał co najmniej kilka tygodni. Paweł był tu ponownie podczas III wyprawy misyjnej.

W 1958 roku w miejscu wzgórza znaleziono kamienną stelę z inskrypcją informującą, że wykonali ją „rada i lud Derbe w czasach prefektów Antoniusa Piusa i Korneliusza (II w. po Chr.). Z kolei w muzeum, w pobliskim Karamanie, przechowywany jest kamień z napisem upamiętniającym „bogobojnego Michała, biskupa Derbe”. Kościół w Derbe przetrwał wiele stuleci i dzielił burzliwe losy miasta. Znanych jest 5 biskupów z okresu od IV do IX w. Od wieku XV Derbe jest biskupstwem tytularnym.

Końcowy etap I wyprawy: między DERBE A ATTALIĄ - powrót do ANTIOCHII SYRYJSKIEJ

Apostołowie z Derbe „wrócili do Listry i Antiochii Pizydyjskiej” (Dz 14,21). W każdym miejscu „umacniali dusze uczniów, zachęcali do trwania w wierze”, wyznaczali starszych i powierzali Kościół Panu” (Dz 14, 22-23). Pojawiły się bowiem problemy pomiędzy chrześcijanami żydowskiego a pogańskiego pochodzenia. W Listrze przyjął ich Tymoteusz (Dz 16, 1-3). Nauczali jeszcze w Perge, po czym udali się 15 km na wybrzeże, do Attalii.

ATTALIA (ob. tur. Antalya)

Attalia została założona w II w. przed Chr. przez króla Pergamonu Attalosa II (159-138 przed Chr.). W 133 roku przed Chr. przeszła pod władanie Rzymian. Później cesarz August osadził tu weteranów rzymskich. W 43 roku po Chr. Attalia uzyskała status stolicy rzymskiej prowincji Pamfilia - Licja. Bardzo prawdopodobne, że pobyt Pawła i Barnaby w Attalii zaowocował powstaniem tu pierwszej wspólnoty chrześcijańskiej, którą kierowali biskupi. Zapisane są imiona tych, którzy żyli w następnych stuleciach. Z IV wieku znany jest miejscowy męczennik uczczony na soborze w Efezie (431 r.).

Najstarsze zachowane budowle, to fragmenty monumentalnej bramy Hadriana z 130 r. po Chr. oraz wieże broniące portu. Także w muzeum archeologicznym znajdują się starożytne znaleziska.

Paweł i Barnaba nie zatrzymali się w Attalii. Postanowili jak najszybciej powrócić do Antiochii nad Orontesem, skąd rozpoczęli wyprawę. Powrót odbył się drogą morską, trwał kilka dni.

W Antiochii, w Syrii, zostali gorąco przyjęci przez Kościół, który ich wysłał w drogę - „Gdy tam przybyli, zebrali Kościół i opowiedzieli, czego Bóg przez nich dokonał i że otworzył poganom podwoje wiary” (Dz 14,27).

Pierwsza podróż misyjna trwała trzy lata (45 – 48 wg 46-49). Jej zasadniczy plon polegał na tym, że wiara w Jezusa Chrystusa wyszła poza krąg judaizmu, dotarła do świata pogan.

III. Druga wyprawa misyjna

Druga wyprawa misyjna rozpoczęła się w roku 50 i miała trwać 3 lata. Niektórzy badacze datują ją na lata 49- 52 po Chr. Św. Paweł z towarzyszami przemierzyli lądem i morzem drogę od Antiochii Syryjskiej do Aten (**ryc. 10**). Rozważając *Dzieje Apostolskie* wg św. Łukasza i zapoznając się z opracowaniami biblijnymi, będziemy towarzyszyli głosicielom Ewangelii; formując się duchowo i poznając bliżej historię pierwotnego Kościoła.

U początku II wyprawy Paweł powiedział do Barnaby: „Wróćmy i zobaczymy jak się mają bracia w każdym z tych miast, gdzie głosiliśmy Słowo Pańskie” (Dz 15,36). Doszło jednak do sporu między Pawłem i Barnabą, bowiem Paweł nie zgodził się na udział Jana Marka w kolejnej wyprawie. Wówczas Barnaba z Markiem powrócili na Cypr. Paweł przybrał sobie za towarzysza Sylasa (hebr. Saul; łac. Silvanus), który był poważanym w Jerozolimie nauczycielem i prorokiem (Dz 15, 22-35), obywatelem rzymskim. Jako wysłannicy Kościoła antiocheńskiego wyruszyli w drogę. Nie wiadomo, czy rozpoczynając II wyprawę Paweł odwiedził rodzinny Tars. „Idąc przez Syrię i Cylicję, umacniał Kościoły” (Dz 15, 40-41). Głosiciele Ewangelii szli na północ, wzdłuż morza i przełęczą Brama Cylicyjskiej dotarli do Derbe i Listry. Paweł znał te miejsca z I wyprawy, Sylas przybył tu po raz pierwszy. W Listrze przyłączył do nich Tymoteusz, który był synem Greka i matki Żydówki, którego Paweł obrzezał. Odwiedzili znów Ikonium i Antiochię Pizydyjską, „a Kościoły utwierdzały się w wierze i rosły w liczbę” (Dz 16,5).

Następnie przeszli przez Frygię i krainą galacką, tam nie nauczali bowiem miejscowa ludność nie mówiła po grecku. Ponaglani przez moc duchową, udali się do Troady na północno – zachodnim brzegu Azji Mniejszej.

TROADA (Troas)

- starożytna kraina w Azji Mniejszej, na wybrzeżu w okolicach cieśniny Dardanelskiej, której stolicą był niegdyś Ilion, mityczna Troja z eposu Homera. Największy rozwój Troady nastąpił pod koniec IV w. przed Chr., wraz z podbojami Aleksandra Wielkiego. Miasto założył Antygon, dowódca z czasów Aleksandra (stąd pierwotna nazwa Antygonia). Ok 300 r. przed Chr. nosiła nazwę *Aleksandreia de Troas*, ze względu na pobliską Troję, położoną w odległości ok. 20 km.

W czasach Pawła upowszechniła się nazwa Troada. Była to rzymska kolonia u stóp gór Ida. Miasto z trzech stron otoczone morzem było ważnym portem handlowym, na drodze z Azji Mniejszej do Europy. Z tamtych czasów przetrwały pozostałości urządzeń portowych i akweduktu, murów miejskich, domostw, resztki stadionu i łaźni.

Paweł z towarzyszami uznali, że należy zakończyć misję i powrócić do Antiochii nad Orentesem lub Jerozolimy. Wtedy Paweł miał w nocy widzenie: „Jakiś Macedończyk stanął przed nim i prosił go mówiąc: <Przeprowadź się do Macedonii i przyjdź nam z pomocą>” (Dz 16,9). Bóg dał Pawłowi znak - polecenie, aby odtąd głosić Ewangelię także w Europie (**ryc. 12**). Po widzeniu Paweł nie zawahał się ani chwili - „Natychmiast staraliśmy się wybrać do Macedonii, przekonani, że Bóg nas wzywa, abyśmy ich ewangelizowali” (Dz 16,10).

Macedonia to rozległy region w północno-wschodniej części półwyspu greckiego. W VII w. przed Chr. było to królestwo Dorów. W IV w. podporządkował je sobie Filip II, a jego syn Aleksander stworzył tu bazę do podbojów. Rzymianie uczynili tu swoją prowincję ze stolicą w Tesalonice. W 146 roku przed Chr. rozpoczęli budowę drogi o przeznaczeniu handlowym i wojskowym, prowadzącą z Rzymu do Bizancjum. Otrzymała ona nazwę *Via Egnatia*.

Paweł, Syłas i Tymoteusz spotkali w Troadzie Łukasza, znajomego z Antiochii, „umiłowanego lekarza” (por. Kol 4,13). Dołączył do nich, a jako naoczny świadek stał się historykiem wczesnego Kościoła. Utrwalił wydarzenia w *Dziejach Apostolskich*. Głosiciele Ewangelii wchodzili w nowy, helleniski świat. Jest prawdopodobne, że w mieście tym Paweł założył kościół. Chrześcijaństwo w Troadzie sięga więc czasów apostoelskich. Znanych jest ośmiu biskupów z okresu od IV do IX wieku, obecnie jest biskupstwem tytularnym.

SAMOTRAKA

Łukasz odnotował: „Odpłynąwszy od lądu w Troadzie, popłynęliśmy wprost do Samotraki, a następnego dnia do Neapolu” (Dz 16,11).

Samotraka to skalista wyspa na Morzu Egejskim, położona u wybrzeży Tracji, ok. 40 km od brzegów Europy. To ważny punkt orientacyjny dla żeglarzy i marynarzy. Znana z pogańskiego sanktuarium Wielkich Bogów. W 1863 roku francuski archeolog odnalazł na wyspie marmurową rzeźbę Nike, greckiej bogini zwycięstwa, którą można podziwiać w paryskim Luwrze. Kiedy przybył tu Paweł z Tarsu, odtąd rozwijało się także chrześcijaństwo

Na drugi dzień dotarli do Neapolis.

NEAPOL - Neapolis - „Nowe Miasto”

Pierwsza wzmianka o Neapolis pochodzi z V w. przed Chr. W początkach II w. przed Chr. dotarły tu wojska rzymskie. W okresie bizantyjskim zostało przemianowane na *Christoupolis* – miasto Chrystusa. W czasach tureckich otrzymało nazwę Kawala.

Podczas wykopalisk odkryto resztki domostwa z okresu hellenistycznego w którym mogło znajdować się sanktuarium bogini Partenos, bóstwa opiekuńczego Neapolis. To port na południowym wybrzeżu Tracji. Odnaleziona inskrypcja informuje, że Neapolis traktowano jako port Filipi. Odkryto również dobrze zachowane pozostałości słynnej *Via Egnatia* (**ryc. 11**). Nad

Kawałą dominuje bizantyjska cytadela i akwedukt już z czasów panowania sułtana Sulejmana Wspaniałego (XVI w.). W miejscowym Muzeum pokazywane są zabytki z okresu hellenistycznego.

Schodząc na ląd w Neapolis, Paweł i towarzysze pierwszy raz stanęli w Europie. Realizowali starannie swój plan, dowiadywali się o miejscowościach i ich mieszkańcach, aby skutecznie ewangelizować. Z przybyciem Pawła Ewangelia dotarła po raz pierwszy do Grecji lądowej. O pobycie apostołów przypomina tu *Hagios Nikolaos* – kościół św. Mikołaja, który przed podbojem Turków nosił wezwanie św. Pawła. Za nim znajdują się pozostałości antycznego portyku z kolumnami. Tradycja mówi, że oznaczają one miejsce, w którym czterej misjonarze stanęli na europejskiej ziemi.

FILIPPI

Paweł z towarzyszami drogą *Via Egnatia*, po trwającym pół dnia marszu, dotarli do Filipi. Łukasz zaznaczył, że Filippia „jest kolonią, miastem pierwszego okręgu Macedonii” (Dz 16, 18). Początki miasta sięgają IV w. przed Chrystusem. W 356 roku zdobył je Filip II. Ze względu na wydobywanie złota i srebra w sąsiednich górach Pangajon, znaczenie Filipi (nazwanej od imienia króla) wzrosło. Rzymianie podbili Macedonię w l. 168 – 167. Doprowadzili tam drogę *Via Egnatia*, łącząc Filippię z portem Neapolis. Filipi stało się najbardziej wysuniętym na wschód miastem rzymskim. W 42 r. przed Chr., na przedpolach Filipi zostali pokonani, przez Antoniusza i Oktawiana, zabójcy Cezara – Brutus i Kasjusz. Gdy Paweł tam przybył, pamięć o wydarzeniach sprzed stu laty była nadal żywa. W początkach ery chrześcijańskiej Filipi było kolonią rzymską zamieszkałą przez weteranów armii Oktawiana. Oficjalna nazwa miasta brzmiała *Colonia Julia Augusta Philipensis*. Mieszkańcy korzystali z przywilejów prawa rzymskiego, mówiono po łacinie, obowiązywała wolność podatkowa. Ludność była mocno zróżnicowana kulturowo i religijnie.

Archeolodzy odsłanili prawie w całości antyczne miasto: zachował się teatr, ruiny rzymskich pogańskich świątyń, term, forum i hala targowa. Odkryto pozostałości wschodniej bramy miasta, zwanej Neapolitańską, przez którą przechodzili również Paweł z towarzyszami. Duże wrażenie robi dobrze zachowany fragment rzymskiej *Via Egnatia*.

Brak wzmianki o kontaktach Pawła z miejscowymi Żydami. Prawdopodobnie w antycznej Filipi mieszkali ich niewielu. Tylko dwa odnalezione nagrobki noszą żydowskie imiona, pochodzą jednak z późniejszego okresu. W nadziei na spotkanie braci w wierze Paweł z towarzyszami, w dzień szabat, wyszli „za bramę nad rzekę- gdzie jak sądziliśmy było miejsce modlitwy. I usiadłszy rozmawialiśmy z kobietami, które się zeszły” (Dz 16,13). Tam gdzie nie było synagogi, Żydzi spotykali się najczęściej nad rzeką, gdzie mogły odbywać się rytualne oczyszczenia. „Przysłuchiwała się nam pewna „bojaca się Boga” kobieta z miasta Tiatyry, imieniem Lidia, która sprzedawała purpurę” (Dz 16,14). Obecność mieszkańców Tiatyry w Filipi potwierdzają znalezione inskrypcje. Lidia „kiedy została ochrzczona ze swym domem...poprosiła nas (apostołów): jeżeli uważacie mnie za wierną Panu, to przyjdźcie do mego domu i zamieszkajcie w nim” (Dz 16, 15).

Według archeologów dom Lidii znajdował się w miejscu, gdzie odsłonięto pozostałości rzymskich wili z I wieku po Chr. W pobliżu przepływała dawniej rzeka - strumień Gangites, dopływ rzeki Strymon uchodzącej do Morza Egejskiego. Wcześni chrześcijanie uważali, że właśnie w tym miejscu została ochrzczona Lidia. W 1972 roku prawosławny biskup wzniósł tu współczesne „Baptysterium św. Lidii”. Witraże ukazują Apostoła Narodów i Lidię. Za kaplicą schody prowadzą do rzeki, którą Grecy nazywają małym Jordanem. Do tych miejsc, w uroczystość św. Lidii- 20 maja, przybywa tysiące pielgrzymów.

W Filipi miało też miejsce znaczące dla misji św. Pawła wydarzenie. „Gdy udawaliśmy się na modlitwę, spotkała nas pewna dziewczyna, opanowana przez ducha pytyjskiego, która swoimi przepowiedniami przynosiła duże dochody swoim panom” (Dz 16,16). Kiedy Paweł rzekł do ducha: „Nakazuję ci w imię Jezusa Chrystusa, abyś z niej wyszedł> I w tej samej chwili z niej wyszedł”

(Dz 16,18). Oznaczało to dla jej panów utratę spodziewanych zysków. Spowodowali więc pojmanie Pawła i Sylasa, zaprowadzili ich na agorę przed władze.

Archeolodzy odkopali rynek- forum rzymskie w południowej części miasta. Odkryte budowle pochodzą z II w. po Chr., przypuszczalnie postawione na starszych. Budynki publiczne otaczają prostokątny plac wyłożony marmurowymi płytami. W środku placu znajduje się podest, podwyższona platforma zwana „bemą”. Z trybuny przemawiali mówcy do ludu, sprawowano tu sądy. Tutaj najprawdopodobniej sprowadzono Pawła i Sylasa, aby ich oskarżyć: o osłabianie tradycji pogańskich, głoszenie nowych bóstw i że jako Żydzi wywołują zamieszki. „Zdarli z nich szatę i wydali na chłostę” (Dz 16, 22). Paweł i Syłas zostali potraktowani jak przestępcy, wtrącono ich do lochu i zakuto im nogi w drewniane dyby. Budynek ten, znajdował się po drugiej stronie *Via Egnatia*, Od najdawniejszych czasów czczony jest jako „więzienie Pawła”. Wśród odkrytych ruin można stwierdzić, że rzeczywiście budynek składa się z dwóch pomieszczeń – przedsionka i wewnętrznego lochu, który później ozdobiono freskami przedstawiającymi sceny z działalności, uwięzienia, oskarżenia, biczowania i uwolnienia Apostoła.

Zachowanie obu więźniów (Pawła i Sylasa) było wyjątkowe „O północy modlili się i wielbili Boga” (Dz 16, 25). Wtedy powstało trzęsienie ziemi, drzwi się pootwierały, a kajdany opadły. „Strażnik, gdy zobaczył otwarte drzwi więzienia, sięgnął po miecz, aby się zabić, bo był przekonany, że więźniowie uciekli” (Dz 16, 27). Wówczas Paweł zawołał strażnika i powstrzymał go przed samobójstwem. Strażnik zapytał: „Panowie, co powinienem uczynić, abym został zbawiony?” Odpowiedź Pawła była natychmiastowa: „Uwierz w Pana Jezusa, a będziesz zbawiony, ty i twój dom”.

„Gdy nastał dzień, pretorzy posłali liktorów z rozkazem: „Zwolnij tych ludzi” (Dz 16,35), muszą jednak jak najszybciej opuścić miasto. Wyszli więc z więzienia, „udali się do Lidii, zobaczyli się z braćmi, dodali im otuchy i odeszli” (Dz 16, 40). W Filipi pozostawili Łukasza i Tymoteusza, aby zatroszczyli się o nową gminę w mieście. Opuszczając miasto udali się na zachód. Pierwszy ich cel stanowiła Tesalonia. Pamięć o Apostołach w Filipi przetrwała przez kolejne stulecia (**ryc. 13**). U stóp akropolu w V wieku wzniesiono bazylikę chrześcijańską. Z VI wieku pochodzi kopułowa bazylika zwana Direkler, podobna do Hagi Sophia z Stambule. W X wieku Filipi było siedzibą metropolii bizantyjskiej, w l. 1212-1411 arcybiskupa rzymskokatolickiego, obecnie jest arcybiskupstwem tytularnym.

Po trudnych doświadczeniach i cierpieniach doznanych w Filipi, z powodu głoszenia prawdy o Jezusie, Apostoł Paweł z Syłasem, Tymoteuszem i Łukaszem kontynuowali II wyprawę misyjną. Droga była daleka. Dotarli do takich ważnych miejsc starożytnego świata jak: przez Amfipolis do Tesalonik, przez Beroję do Aten, następnie długo przebywali w Koryncie. Z pobliskiego portu Kenchry popłynęli do Efezu i dalej do Cezarei Nadmorskiej. Kolejno powędrowali do Jerozolimy, z której Paweł wrócił do początkowej stacji drugiej misji tj. do Antiochii Syryjskiej.

AMFIPOLIS

położone było ok. 53 km na południowy-zachód od Filipi, nad rzeką Strymon, płynącą do morza Egejskiego. U ujścia rzeki znajdował się port. Miasto założone przez Ateńczyków w 437 roku przed Chr. było ważnym ośrodkiem strategicznym i handlowym. Znakiem miasta była kamienna figura lwa z czasów Aleksandra W. W okresie panowania Rzymu stało się wolnym miastem i stolicą pierwszego okręgu Macedonii Wschodniej. W czasach Pawła był tu posterunek wojskowy i przystanek na *Via Egnatia*. Prace wykopaliskowe ukazały sporo pozostałości starożytnego miasta. Pod akropolem odkryto ruiny domów hellenistycznych i rzymskich, gimnazjonu, kilku sanktuariów pogańskich, również pięć świątyń bizantyjskich ozdobionych mozaikami.

Paweł i towarzysze nie zatrzymywali się na dłużej w Amfipolis, gdyż nie było tam wspólnoty żydowskiej. Następnie przeszli przez osadę Apollonia, z jeziorem przypominającym

Jezioro Galilejskie. Pokonawszy dalszą drogę (ok. 65 km) głosiciele Ewangelii w 50 roku po Chr. dotarli do Tesaloniki.

TESALONIKA; GR. SALONIKI; ŁAC. EGNATIA

- to ośrodek greckiej północy, główny port na wybrzeżu Morza Egejskiego. Pierwotnie osada rybacka, przemianowana na Thermę („ciepłe źródła”). Miasto zostało założone w 315 roku przed Chr. przez Kasandra, generała Aleksandra W., który nadał mu nazwę na cześć swej żony Tesaloniki, córki Filipa II i przyrodniej siostry Aleksandra. W 146 roku przed Chr. Macedonia została prowincją rzymską, a Tesaloniki jej stolicą, siedzibą prokonsula. W 46 roku przed Chr., po bitwie pod Filipi, miasto uzyskało przywileje. Za Augusta mianowane je wolnym miastem, nad którym nadzór sprawowała rada miejska i grono sędziów. Zwierzchnicy miasta nosili tytuł „politarchów”. Inskrypcje z Tesaloniki potwierdzają ścisłość użytego przez Łukasza terminu „politarchowie” w odniesieniu do jej zarządców (Dz 17,6). Miasto było ważnym ośrodkiem życia gospodarczego, handlowego i kulturalnego.

Z początkiem ery chrześcijańskiej Tesaloniki przeżywały okres prawdziwej świetności, mieszkało tu 400 tys. osób. Pod koniec III wieku po Chr. miasto była siedzibą cesarza rzymskiego Galeriusza. Pozostałości pałacu cesarskiego, łuk tryumfalny Galeriusza zbudowany w 303 roku po Chr., świadczą o świetlanym okresie w historii miasta. Galeriusz, nakłonił cesarza Dioklecjana do wydania dekretu nakazującego prześladowanie chrześcijan. Konstantyn W. się temu przeciwstawił. Za rządów Galeriusza oficer Dymitr doświadczył męczeństwa, ponieważ odmówił skazania na śmierć chrześcijan. Po podziale cesarstwa rzymskiego Tesaloniki zostały włączone do Bizancjum.

Po przybyciu do Tesaloniki, w czasie II wyprawy (50-52 r.), Apostoł Paweł i towarzysze podjęli ponownie pracę misyjną. Ich pobyt w mieście trwał ok. 2 miesiące. Jak podaje św. Łukasz: „Żydzi mieli tu synagogę...Paweł ...wszedł do nich i przez trzy szabaty rozprawiał z nimi” (Dz 17,2). Nauczał o męce, śmierci i zmartwychwstaniu Bożego Pomazańca. Niektórzy „uwierzyli i przyłączyli się do Pawła i Sylasa, podobnie jak wielka liczba Greków oraz niemało wpływowych kobiet” (Dz 17,4). Spowodowało to reakcję Żydów, którzy nie dali posłuchu nauczaniu Pawła (Dz 17,5). Udali się do domu Jazona –Żyda z diaspory, u którego zatrzymał się Paweł. Jazon być może był rodakiem czy krewnym Pawła, wspomnianym w jego liście do Rzymian. Dom Jazona był miejscem spotkań chrześcijan w Tesalonice. Po 2-3 miesiącach Apostołowie założyli tu gminę, głównie spośród pogan. Żydzi „tak podburzyli tłum i politarchów, którzy tego słuchali, lecz ci po wzięciu kaucji od Jazona i pozostałych wypuścili ich” (Dz 17,8-9). Żydzi przeciwni Pawłowi oskarżyli go też o zdradę cesarza rzymskiego. Pod presją niewierzących Żydów politarchowie nakłonili Pawła do opuszczenia miasta. „Bracia natychmiast w nocy, wysłali Pawła i Sylasa do oddalonej o 30 km Berei” (Dz 17,10).

W Salonikach ciągle natrafia się na ślady bogatej przeszłości. W wyniku badań archeologicznych odsłonięto ruiny rzymskiego forum, w pobliżu był stadion i gimnazjon, a także świątynia Serapisa.

O obecności Pawła świadczą nieliczne ślady. W pobliżu kościoła Matki Boskiej Chalcedońskiej odnaleziono stelę z IV wieku, z cytatem z Tory. Ona może wskazywać na położenie starożytnej synagogi w Tesalonice, która była pierwszym celem Pawła i Sylasa w tym mieście (Dz 17,1-2). W późnobizantyjskich źródłach wymienia się kościół św. Pawła w pobliżu rzymskiej agory – targu, gdzie dziś znajduje się kościół, który francuska archeolożka łączy z antyczną synagogą. W rotundzie św. Jerzego (**ryc. 14**) zachował się podobno fragment ambony z której korzystał Paweł. Klasztor Vlattadon ma ponoć wznosić się nad domem Jazona. Okrąg wewnątrz klasztoru miałby wskazywać miejsce, z którego rzekomo przemawiał Paweł. W Tesalonice imię św. Pawła noszą jeszcze dwa młodsze kościoły. Za jednym z nich znajduje się otoczona cedrami jaskinia św. Pawła, a przed nią studnia jego imienia. Tutaj, za murami starego miasta, Apostoł miał spotykać się w tajemnicy z wyznawcami Jezusa i udzielać im chrztu i miał się schronić „gdy Żydzinaszli dom Jazona i szukali ich, aby stawić przed ludem” (Dz 17,5).

Biskupstwo w Tesalonice powstało w I w. Pierwszym biskupem był Kajusz z Koryntu. Najstarszą budowlą jest rotunda Hagios Georgios. Wybudowana przez cesarza Galeriusza na pocz. IV wieku jako mauzoleum, w V w. zamieniona została na kościół, w czasie okupacji tureckiej na meczet, a w XX wieku na muzeum sztuki wczesnochrześcijańskiej.

Szczególny rozwój architektury i sztuki w Tesalonice przypada na okres bizantyjski. Wzniesiono monumentalne fortyfikacje i pierwsze kościoły, w V wieku bazylikę Panagia Archeiropiitos. Z tego czasu pochodzi też największy grecki kościół Hagios Dymitrios-Demetriusza, męczennika za wiarę i patrona Tesaloniki. Wśród bizantyjskich kościołów na uwagę zasługuje również Hagia Sofia zbudowana w VIII w. na wzór konstantynopolskiej.

BEROJA (bibl. Berea; łac. Berrhoea; obecnie Weria w Grecji)

- znajduje się 70 km od Tesaloniki, kilkanaście km od *Via Egeantia*. Berea oznacza „miasto wielu wód”. Przez pewien czas była stolicą jednego z okręgów Macedonii. Rzymianie gdy opanowali te ziemie w 168 r. przed Chr., rozbudowali Bereę do rozmiarów najznakomitszego miasta swojej nowej prowincji. Za Nerona rezydował tu senat. Zachowały się resztki murów miejskich, fragmenty starożytnych ulic, domostw i sklepów. Marmurowe posągi świadczą o dawnej świetności Berei.

Tutejsza, mała żydowska gmina, która utrzymywała synagogę, okazała się życzliwie usposobiona do Pawła. Łukasz zauważył: „Ci (Bereńczycy), przyjęli naukę z całą gorliwością i codziennie badali Pisma, czy istotnie tak jest” (Dz 17,11). „Wielu z nich uwierzyło, a także wiele wpływowych Greczynek i niemało mężczyzn” (Dz 17,12). W l. 60 -tych XX wieku postawiono tu okazały monument z mozaiką przedstawiającą Apostoła Narodów. Lokalna ludność utrzymuje, że pomnik rzekomo wzniesiono w miejscu starożytnej synagogi. Tutaj zapewne do Pawła i Sylasa dołączył ponownie Tymoteusz, powracający z Filipi.

Pobyty Pawła w Berei nie trwał długo. Żydzi z Tesaloniki przybyli tu i podburzali ludzi przeciw niemu. Wtedy bracia wysłali Pawła do portu Dion, a stamtąd statkiem do Aten, do serca Europy. Sylas i Tymoteusz pozostali jeszcze w Tesalonikach i Berei (Dz 17,10-14). Z Berei pochodził późniejszy współpracownik Pawła, Sopater (Dz 20,4). Tutaj powstało starożytne biskupstwo w Macedonii. Według tradycji pierwszym biskupem był Onezym (por. Kol 4,9). Biskupi z Berei znani są od IV w. Pod koniec XIII wieku powstało tu biskupstwo autokefaliczne; obecnie Berea jest biskupstwem tytularnym.

ATENY - Athenai, stolica Attyki, od 1835 roku Grecji i siedziba arcybiskupstwa katolickiego i prawosławnego.

Św. Łukasz napisał: „Odprowadzający towarzyszyli Pawłowi aż do Aten” (Dz 17,15). Była to przypuszczalnie morska podróż. Ateny stanowiły historyczne centrum starożytnego świata. Były potęgą morską, miały w pobliżu port Pireus. Świetność miasta przypada na V w. przed Chr., kiedy to za rządów Peryklesa kwitła sztuka, kultura i nauka. Nazwa miasta wywodzi się od bogini Ateny. Jej dedykowano Partenon, górujący, najważniejszy punkt miasta (Akropol). Jej posąg to dzieło Fidjasza. Na północ od Partenonu zbudowano świątynię -Erechtejon z wyobrażeniami Kariatyd. W pobliżu znajduje się Wzgórze Marsowe - Areopag. W ostatnich stuleciach ery przedchrześcijańskiej wzniesiono w Atenach wiele budowli: świątynie, hale do zebrań publicznych, stadion i teatry. W 146 roku przed Chr. Ateny stały się wolnym miastem pod rzymskim protektoratem. Miasto rozwinęło się za czasów cesarza Augusta (31 przed Chr. - 14 po Chr.).

Wielka ilość pogańskich sanktuariów, ołtarzy i posągów, niezwykle bogactwo Aten, przytaczało i oburzało Pawła. Poruszony był bałwochwalstwem Ateńczyków. „Łatwiej tu było spotkać boga niż człowieka”, w mieście mieszkało bowiem ok. 5 000 osób, podczas gdy naliczono ponad 3 000 posągów bóstw.

Żydów w Atenach było niewielu ze względu na pogański charakter miasta. Zajmowali się handlem. Już w V wieku przed Chr. przy agorze znajdowała się synagoga, archeolodzy odkryli tam

marmurową płytę ozdobioną menorą i liściem palmy. Zastana sytuacja skłaniała Apostoła, aby ewangelizację przenieść z synagogi w miejsca publiczne, na agorę. Do Aten wezwał więc też Sylasa i Tymoteusza.

Ateńska agora sąsiaduje ze Stoą Attalosa. Ta długa hala, z kolumnadą z II wieku przed Chr., była miejscem dyskusji filozofów. Może na jej stopniach nauczał Paweł? W reakcji na wystąpienia Pawła -filozofowie epikurejscy i stoicy pytali: „<Co ten bazarz chce powiedzieć?> inni zaś <Zdaje się, że to głosiciel jakiś obcych bogów>, a to dlatego, że głosił Jezusa i zmartwychwstanie” (Dz 17,18). Chcieli jednak dowiedzieć się więcej. Łukasz napisał: „Pochwycili go zatem ze sobą i zaprowadzili na wzgórze Aresa – Areopag, mówiąc: „Czy możemy wiedzieć co to jest za nowa nauka...” (Dz 17,19-20) (**ryc. 15**).

Punktem wyjścia mowy Pawła były słowa: „Mężowie ateńscy, widzę, że pod każdym względem jesteście wielce pobożni. Przechodząc bowiem i oglądając wasze świątynie, natrafiłem również na ołtarz, na którym napisano: <Nieznanemu bogu>. Co zatem czcicie, nie znając, to ja wam zwiastuję” (Dz 17,22-23). Na Pawłową wzmiankę o „nieznanym bogu” rzuca też światło inskrypcja z Pergamonu, mówiąca o „nieznanych bogach”. Mała prawosławna kaplica św. Teodora do dziś wyznacza miejsce, w którym kiedyś znajdował się „ołtarz nieznanego boga”, wspomnianego przez Pawła. Apostoł nie prowadził dysputy filozoficznej. Wystąpił z krytyką politeizmu, mówił o wierze w jednego Boga i o Jezusie jako o Bogu żywym. Słuchacze – filozofowie odrzucili myśl o zmartwychwstaniu ciała. Wprawdzie Pawłowi nie udało się pozyskać tłumów, ale znalazło się grono, które stało się zaczątkiem lokalnego Kościoła. Wśród nich był: „Dionizy Areopagita, kobieta imieniem Damaris, a z nimi jeszcze inni” (Dz 17,34). Dionizy Areopagita został wg tradycji pierwszym biskupem Aten i miał doznać męczeństwa za czasów prześladowania chrześcijan przez Domicjana (81-96).

U stóp Areopagu archeolodzy odnaleźli pozostałości średniowiecznego kościoła pod wezwaniem św. Dionizego. Studnia obok apsydy kościoła, uznawana była w XVII wieku za miejsce, w którym Paweł miał rzekomo się schronić, ponieważ „wrogowie ścigali go z powodu nawrócenia Dionizego, członka Rady Areopagu”. Przypuszcza się również, że Dionizy został ochrzczony przez Pawła wodą z tej studni. W niewiele dziesięcioleci po przyjeździe Pawła, Ateny miały już kwitnącą chrześcijańską gminę. Do niej należeli m. in. filozof Arystydes i Atenagoras. W Akademii Platońskiej studiowało wielu chrześcijańskich pisarzy. W II wieku gmina chrześcijańska w Atenach wydała wielu męczenników.

Kres starożytnym Atenom położył cesarz Teodozjusz II, zamieniając w 439 roku świątynie pogańskie na kościoły. Z kolei Cesarz Justynian w 529 roku zakazał funkcjonowania filozoficznych szkół ateńskich. Ok. 733 roku cesarz Leon III oderwał Ateny wraz z całą Ilirią od patriarchatu zachodniego i przyłączył do konstantynopolitańskiego. Dopiero w XI wieku cesarz Aleksey I Komen kazał wznieść kościół pod wezwaniem św. Pawła. Leży on u stóp Akropolu, pośrodku starożytnej agory. W XI wieku metropolici Aten opowiedzieli się po stronie schizmy wschodniej. W 1205 roku Innocenty III erygował w Atenach metropolię łacińską. Od 1482 roku arcybiskupstwo upadło i przez cztery wieki było arcybiskupstwem tytularnym.

Rządy tureckie w l. 1458 – 1830 przyczyniły się do upadku miasta. Od 1834 roku Ateny są stolicą Grecji.

Wystąpienie Pawła w Atenach odegrało pierwszorzędą rolę w spotkaniu Ewangelii z wierzeniami i kulturą starożytnego świata greckiego. Dziś, wypowiedziane przez Apostoła Narodów słowa znajdują się odlane w brązie na tablicy pamiątkowej umieszczonej u stóp wzgórza Areopag. Te słowa to fundamenty naszej cywilizacji, nastąpiły wówczas narodziny chrześcijańskiej Europy,

Paweł sądził, że w Atenach poniósł porażkę. Nie przypuszczał, że w tym mieście rozpoczął swój zwycięski pochód. Tymoteusza wysłał do Tesalonik, a z Sylasem przybyli do Koryntu,

KORYNT

- położony jest nad rzeką Istmos, ok. 80 km od Aten. Był stolicą prowincji Achai. Okres jego największego rozkwitu nastąpił w VII i VI w. przed Chr., miasto było potęgą morską, wojskową i handlową. Ok. 580 r. przed Chr. zapoczątkowano tu igrzyska istmijskie. Od 338 roku przed Chr. Korynt uznał władzę Filipa II Macedońskiego nad całą Grecją. W 146 roku przed Chr. miasto zajęły i zburzyły legiony rzymskie pod wodzą Licjusza Mummiusza. Dopiero w 44 r. przed Chr. Juliusz Cezar założył tu kolonię weteranów nazwaną *Colonia Laus Julia Corinthiensis*. Rozwojowi sprzyjało położenie miasta, zajmowało strategiczną pozycję na Przesmyku Korynckim, było wówczas najważniejszym ośrodkiem życia na Peloponezie. Miało dwa porty: Kenchry i Lechajon, nad Morzem Egejskim i Adriatykiem. Korynt stał się węzłem komunikacyjnym handlu między Wschodem a Zachodem, gdzie przeładowywano towary z całego świata. Ok. 200 r. przed Chr. w Koryncie mieszkało 300 tys. ludzi i 460 tys. niewolników. Żydów mogło być od 10 do 20 tys. Językiem oficjalnym była łacina, a potocznym greka. Na przełomie ery zbudowano miasto w stylu rzymskim.

Pozostałości miasta są systematycznie badane przez archeologów, którzy odkrywają tu wiele imponujących śladów z tamtych czasów, takich jak: twierdza – Akrokorynt, świątynia Apollina (**ryc. 16**), termy, stoa (hala z kolumnadą) – miejsce handlu i odpoczynku, wspaniała fontanna Pejrene. Monumentalną oprawę zyskały święte źródła. Miasto było otoczone murem i Długim Murem połączone z portem Lechajon. Forum- wielkości 255 x 127 m – otaczały wielkie stoa, bazylika i liczne świątynie. Przy głównej drodze Lechajońskiej (z portu do forum) znajdowało się wiele sklepów, składów i warsztatów. Być może m. in. warsztat wytwórców namiotów Akwili i Pryski, w którym pracował Paweł. Na zewnętrznych ścianach domostw archeolodzy odnaleźli otwory do przyczepiania plandek z materiału, które dawały cień przechodniom. Jest wielce prawdopodobne, że niektóre z nich wykonano w warsztacie Akwili i Pryski. W Koryncie w maju 51 roku miały się odbyć wielkie Igrzyska Istmijskie poświęcone Posejdonowi. Przybywający liczni goście mieszkali w namiotach, ich wytwórcy musieli przygotować znaczny zapas materiałów. Paweł wykorzystał okazję, aby także i tu prowadzić misję. W południowej stoi archeolodzy odkryli mozaikę przedstawiającą atletę z liściem palmowym i wieńcem zwycięstwa. Urządzenia sportowe odkopano w Istmi, na E od Koryntu, w miejscu panhelleńskich igrzysk, którym przyglądał się prawdopodobnie Paweł (1 Kor 9, 24-27).

Przez starożytny Korynt przewijało się wielu żeglarzy i marynarzy. To miasto portowe było synonimem zła moralnego. Miało opinię miasta pełnego przepychu i występku, rozpusty i pychy oraz żądzy szybkiego pieniądza. Powodem złej reputacji była świątynia Afrodyty, która mieściła się na potężnej skale (575 m), powyżej właściwego miasta. Pod względem etnicznym, kulturowym, religijnym było to miasto synkretyczne. Czczono tu bóstwa greckie i rzymskie, duży był kult cesarski.

Paweł przybył do Koryntu we wrześniu 50 r. i tu też nie zaniechał ewangelizacji Żydów. Społeczność żydowska była w Koryncie od dawna, pośredniczyła w handlu i wymianie. Łukasz relacjonuje: „Znalazł (Paweł) tam pewnego Żyda imieniem Akwila, który z żoną Pryscyllą przybył niedawno z Italii, ponieważ Klaudiusz wysiedlił z Rzymu wszystkich Żydów” (Dz 18,2), za to „że bezustannie wichrzyli, podżegani przez jakiegoś Chrestosa”. „Chrestos” to zmieniona forma imienia „Chrystus”. Akwila i Pryska byli judeochrześcijanami, ochrzczeni wcześniej w Rzymie. Paweł więc „udał się do nich, a ponieważ znał to samo rzemiosło, zatrzymał się u nich i zaczął pracować. Z zawodu byli wytwórcami namiotów” (Dz 18,3). Akwila i Pryska przewodzili miejscowemu kościołowi domowemu. Wrócili do Rzymu dopiero za Nerona ok. 55 r. n. e., po zniesieniu edyktu Klaudiusza.

W dni powszednie Paweł trudnił się pracą fizyczną, w szabat udawał się do synagogi. Jeszcze w XIX wieku amerykański archeolog natrafił, u podnóża schodów prowadzących do propylejów (bramy z kolumnami), na ślady synagogi, w której nauczał Paweł. Na bloku wapiennym

zachował się grecki napis [SYNA] GOG EBR [AION] – „synagoga żydowska”. Kolejnym dowodem na obecność Żydów w Koryncie jest kunsztownie wykuta w kamieniu potrójna menora, otoczona liśćmi palmy i baraniami rogami, znaleziona w ruinach starożytnego teatru, datowana również na V w. po Chr. Oba te zabytki znajdują się w muzeum na terenie wykopalisk.

Kiedy Tymoteusz powrócił z Tesalonik, Paweł mógł całkowicie oddać się głoszeniu Ewangelii i „udowadniał Żydom, że Jezus jest Mesjaszem” (Dz 18,5). Pomocą w ewangelizacji służyła mu Septuaginta – Biblia w j. greckim. Choć ogół Żydów korynckich wykazywał powściągliwość i niechęć wobec Ewangelii, misja Pawła przynosiła owoce „Przełożony synagogi, Kryspus, uwierzył w Pana z całym swoim domem. Również wielu Koryntian, słuchając, uwierzyło i przyjmowało chrzest” (Dz 18,8). Łukasz wzmiankuje o kolejnym widzeniu Pawła: „W nocy Pan przemówił do Pawła: < Nie lękaj się, lecz nauczaj i nie milcz, bo Ja jestem z tobą i nikt nie targnie się na ciebie, aby cię skrzywdzić. Mam bowiem wiele ludu w tym mieście >” (Dz 18,9-10). „Pozostał tam zatem rok i sześć miesięcy (do marca 52 r.) i głosił wśród nich Słowo Boże” (Dz 18,11). Stąd napisał dwa Listy do Tesaloniczan, to najstarsze dzieło literackie św. Pawła i pierwsze pismo NT. Był to też czas, aby założyć prężny Kościół i umocnić go. U Pawła dojrzała myśl, że najważniejszym adresatem jego pracy apostołskiej był odtąd świat grecki. Udał się więc do pewnego „czciela Boga” imieniem Tycjusz Justus, który nie tylko kazał się ochrzcić, lecz oddał też Pawłowi swój dom do dyspozycji. Był to budynek przylegający do synagogi. Tu odbyła się pierwsza od czasów Ostatniej Wieczerzy potwierdzona uroczystość Eucharystii. Paweł podzielił się tu z braćmi chlebem i winem.

Spokojny pobyt Pawła został przerwany zamieszkami wywołanymi przez tę część jego rodaków, którzy sprzeciwiali się jego nauce, w czasie „kiedy Galio został prokonsulem Achai” (Dz 18,12). Galio jest postacią historyczną, był bratem filozofa Seneki. Wstąpienie Galiona na urząd można datować na 1 lipca 51 roku po Chr. Wykopaliska w Koryncie pozwalają na zlokalizowanie miejsca sądu („beme”). Platformę czy trybunę odkryto w ruinach forum w Koryncie. Potwierdzają to fragmenty wydobytej inskrypcji z 1 poł. I w. „Bema” była dużą, pokrytą marmurem trybuną o wys. 3 m, długości 16 m i szer. 8 m. Było to miejsce dla sędziego, służącego sądowego i stron sporu. Tylne ściany, zamknięte potężnymi kolumnami, była obłożona niebieskim marmurem, była to więc imponująca budowla. Widzowie śledzili przebieg rozprawy z forum. „Bema” stała pośrodku placu, przed portykiem. Z obu stron otaczały ją sklepy, warsztaty i sklepy. Przed nią znajdował się posąg Pallas Ateny. Długo utrzymywała się tradycja, że właśnie tu Paweł stanął przed sądem. Jeszcze w X wieku na ruinach „bemy” wzniesiono 3- nawową bazylikę, a w niej osadzono kamień oznaczający miejsce gdzie stał Apostoł (**ryc. 16**). Aktualnie na przedniej ścianie platformy znajduje się tablica marmurowa z napisem, że tu zapisała się karta historii Kościoła.

Prokonsul Gallio odmówił sądu w tej sprawie, a Paweł opuścił plac jako wolny człowiek. Jego misja w Koryncie trwała nadal- „Paweł pozostał tam jeszcze przez dłuższy czas” (Dz 18,18), do wiosny 52 roku. Potem pożegnał się z braćmi i odpłynął do Syrii, a z nim Pryscylla i Akwila” (Dz 18,18).

Paweł zostawił w Koryncie prężną wspólnotę chrześcijańską, liczyła od 100 do 150 członków. Składała się w większości z szeregow pogan, z której wywiodło się kilku nowych współpracowników. Jednym z pierwszych tutejszych chrześcijan był Stefanos (1 Kor 16,15). Z Listu do Rzymian (16, 23) dowiadujemy się też o dostojnym członku gminy- Eraście, skarbniku miasta. Potwierdza to odkryta inskrypcja: „Erast za urząd skarbnika ufundował bruk z własnych środków”. Napis ten datowany jest na ok. 50 rok po Chr. Dwa lata później przybył do Koryntu również Piotr. Ok. roku 170 biskup Dionizy z Koryntu wymienia swój kościół „jako przez Piotra i Pawła ...założoną winnicę”. Działalność ewangelizacyjną kontynuował m. in. Apollos (Dz 18, 27-38; 19,1). Początki biskupstwa w Koryncie sięgają I w., pierwszymi biskupami mieli być Apollos i Sostenes. Znane są imiona kolejnych biskupów. W IV w. Korynt został metropolią. W V- VI w. istniało pięć potwierdzonych archeologicznie kościołów bazelikowych, a w Lechajonie w V w. powstała jedna z największych bazylik wczesnochrześcijańskich o dł. ok. 180 m, z której

zachowały się fundamenty. Źródła wspominają o dwóch niezachowanych zespołach architektonicznych: klasztorze św. Jana i kościele św. Teodora. W VIII wieku wraz z Ilirią biskupstwo zostało włączone do cesarstwa bizantyjskiego. Po opanowaniu przez Turków, Korynt w 1458 roku został łac. metropolią tytularną. W 1822 roku wszedł w skład powstałego Królestwa Grecji.

Paweł jeszcze przez jakiś czas pozostał w Koryncie, potem pożegnał się z braćmi i odpłynął do Azji Mniejszej. Głównym celem morskiej podróży Pawła i towarzyszy była Jerozolima – rzymska prowincja Syria – Palestyna. Pawłowi towarzyszyli Pryscylla, jej mąż Akwila i Tymoteusz. Syłas został z Koryncie. Paweł później z wielką troską pisał Listy do wspólnoty w Koryncie.

KENCHRY.

Droga z Koryntu do Kenchr liczy kilkanaście km. Po jej obu stronach wznosiło się wiele świątyń pogańskich, największe poświęcone bogini Demeter.

W Kenchrach do dzisiaj zachowały się pozostałości starożytnych falochronów i urządzeń wschodniego portu Koryntu, skąd wypływały statki do Azji Mniejszej i Syrii. Ruiny portu znajdują się nad zatoką. Zachowały się dwa miejsca kultu, które kiedyś należały do sanktuarium Izydy, egipskiej bogini. Po drugiej stronie świątyni znajdował się posąg Posejdona. Dopiero w IV w. po Chr. sanktuarium Izydy zastąpiono kościołem chrześcijańskim.

Paweł zatrzymał się tu na kilka dni. Przypuszcza się, że ewangelizował mieszkańców tego portu. Kenchry miały własną gminę, której ton nadawała kobieta, diakonisa tamtego Kościoła – Febe (Rz 16,1). Była ona zamożną wdową. W połowie I tys. na miejscu jej domu wzniesiono kościół.

Na zakończenie II wyprawy Paweł postanowił obywać pokutę (Dz 18,18). Ostrzygł głowę w związku ze ślubem nazireatu znanym w czasach Starego Testamentu. To ślub do wstrzemięźliwości od napojów alkoholowych, od obcinania włosów i golenia.

W Kenchrach Paweł z Akwilą i Pryską wsiadł na statek, który zawiózł ich do Efezu w Azji Mniejszej.

EFEZ

– był największym miastem i portem rzymskiej prowincji Azji, starożytną metropolią, której pozostałości do dziś budzą zachwyt i podziw. To jedno z największych miast wschodniego Śródziemnomorza, to ważny węzeł transportowy.

Efez stanowi wielki kompleks ruin miasta hellenistycznego w zachodniej Turcji. Główna ulica prowadząca z portu do teatru, miała biegnące po obu stronach kolumnady. Archeolodzy odsłoniли wiele budowli z okresu świetności miasta (II w.): rynek, świątynie, duży i mniejszy teatr (odeon) oraz bibliotekę.

Patronką Efezu była Artemida. Po pożarze w 356 r. przed Chr. świątynia została odbudowana i wspaniale ozdobiona. Była to budowla 4-krotnie większa od Partenonu w Atenach. Miała 128 m dł. i 73 m szer., dach wsparty był na ponad stu kolumnach, ich trzony zdobiły płaskorzeźby. W 263 roku po Chr. miasto najechali Goci, niszcząc świątynię Artemidy, port uległ zamuleniu i miasto upadło.

J. T. Wood, angielski architekt i archeolog, jeszcze w XIX wieku odkrył fundamenty świątyni Artemidy, jednego z siedmiu cudów starożytnego świata. Przed świątynią odnaleziono ołtarz w kształcie litery U. Inskrypcje mówią o srebrnych podobiznach Artemidy (Dz 19,24) i poświęconych bogini szatach. Statuetki tej sławnej bogini (Dz 19,27) znaleziono w 30 różnych miejscach, także w Cezarei. Osiem kolumn z zielonkawego marmuru przeniesiono do Hagia Sophia – kościoła zbudowanego w 548 roku przez Justyniana w Konstantynopolu (Istambule), gdzie pozostają do dzisiaj.

Latem 52 roku, kiedy przybył Paweł, wiara w Jezusa w Efezie była już znana. Apostoł „sam poszedł do synagogi i rozprawiał z Żydami” (Dz 18,19). Tam złożył na ołtarzu Boga Jahwe

swoje włosy – symbol ofiary życia, oddania się Panu. Pierwsza wizyta Pawła w Efezie trwała krótko.. „Zebrani prosili go nawet, aby pozostał u nich przez dłuższy czas” (Dz 18,20). Paweł odmówił i powiedział: „Przybędę do was znowu, jeżeli taka będzie wola Boża”. Po szabacie wyruszył w dalszą podróż. Pragnął bowiem najbliższe święto spędzić w Jerozolimie. W Efezie pozostawił Pryscę i Akwile. „I pozdrowiwszy tamtejszy Kościół, zeszedł do Antiochii” (Dz 18, 22). Powrót do Antiochii to trasa ok. 600 km.

CEZAREA NADMORSKA

Z Efezu popłynął Paweł wzdłuż wybrzeży Azji Mniejszej, nieopodal Cypru, a następnie ku Palestynie. Dotarł do Cezarei Nadmorskiej, leżącej niedaleko pasma Karmelu, siedziby władz i portu rzymskiej Palestyny, gdzie przywitał się z gminą chrześcijańską.

Kolejno przemierzył łądem ponad 100 km do Jerozolimy w górach Judei.

JEROZOLIMA

Do Świętego Miasta Paweł przywiózł dary dla biednych wiernych oraz przekazał składkę zebraną przez nieżydowskich chrześcijan w trakcie II wyprawy. W międzyczasie spotkał się z Barnabą i Tytusem (Ga 2,1 i Tt 1,4). Pobyt w Jerozolimie nie trwał długo i został wspomniany krótko: „pozdrowiwszy Kościół, wyruszył do Antiochii” (Dz 18,22), do punktu wyjścia II wyprawy, do swej głównej kwatery.

Druga podróż, licząca 4,5 tys. km, zajęła mu trzy lata, prawdopodobnie od 50 do 52 roku, z czego większość spędził w Koryncie.

Pierwsza i druga wyprawa misyjna przyniosły tak wspaniałe owoce, że Paweł nie widział już siebie w jednym miejscu, nawet tak ważnym jak Antiochia.

IV. Trzecia wyprawa misyjna św. Pawła

Święty Paweł, doświadczony, niezwykle gorliwy głosiciel Ewangelii o ukrzyżowanym i zmartwychwstałym Jezusie Chrystusie, kierowany Duchem św., udaje się w kolejną wyprawę (**ryc. 17**). Główny cel to przede wszystkim odwiedzenie i umacnianie w wierze wspólnot, Kościołów wcześniej założonych w wielu miejscowościach Azji, Macedonii i Grecji. W tej kilkuletniej misji wspiera go już grono wiernych uczniów, aby zaradzać trudnościom i podtrzymać na duchu Żydów, którzy uwierzyli w Jezusa jako zapowiedzianego przez proroków Mesjasza, jak i rzesze pogan, którzy zobaczyli w Jezusie jedynego, żywego Boga.

Ten okres działalności Apostoła Narodów niemal z kronikarską dokładnością opisał św. Łukasz w „Dziejach Apostolskich” (18, 23- 28;19;20;21,1-15). Dopełnieniem tej wiedzy są Listy św. Pawła. Treści zawarte w tych źródłach stały się podstawą bardzo licznych rozważań i opracowań, także polskich biblistów i historyków Kościoła.

Niestrudzony św. Paweł, w 53 roku po Chr., z Antiochii Syryjskiej wyruszył w kolejną, III podróż misyjną. W tej ostatniej wyprawie przemierzył łądem i morzem setki kilometrów, dotarł do bardzo wielu miejscowości. W krainie Galacji oraz Frygi odwiedzał wcześniej założone wspólnoty w: Derbe, Listrze, Ikonium, Antiochii Pizydyjskiej. Historię kilku z nich już poznaliśmy, dlatego skupimy naszą uwagę na tych ośrodkach w których Apostoł przebywał najdłużej i do których przybył ze słowem Bożym po raz pierwszy.

Paweł ponownie w EFEZIE (53 – 56 r. po Chr.)

Apostoł dotarł następnie do Efezu. W tym wielkim starożytnym mieście, stolicy rzymskiej prowincji *Asia Proconsularis*, którego patronką była pogańska bogini Artemida, wiara w Jezusa

była już znana. W Efezie Paweł spędził krótki czas już w trakcie II wyprawy, po której pozostawił tam swoich wiernych towarzyszy Akwilę i Pryskę. To oni Żydowi Apollosowi, który po wyjeździe Apostoła nauczał i głosił Chrystusa w Efezie, „dokładnie wyłożyli Drogę Bożą (Dz 18,26) i dzielili się „Ewangelią Pawła”. Kiedy Apollos udał się do Achai (do Koryntu), wtedy ponownie do Efezu przybył Paweł (Dz 19,1). Z Tytusem i Tymoteuszem zamieszkał w domu Pryski i Akwili. Zarabiał przy wyrobie namiotów. W Efezie była największa gmina wyznania mojżeszowego w całej Azji Mniejszej. Dzięki odnalezionym inskrypcjom można potwierdzić istnienie synagogi. Krąg wyznawców Chrystusa w tym czasie w Efezie był nieliczny. Paweł nawiązał więc kontakt z żydowskimi rodakami, „udając się do synagogi przez trzy miesiące nauczał o królestwie Bożym” (Dz 19,8). Żydzi doprowadzili ponownie do prześladowania Pawła i współpracowników. Dlatego Paweł „odszedł od nich, odłączył uczniów i nauczał w szkole Tyrannosa” (Dz 19,9). „Trwało to przez dwa lata, tak, że wszyscy którzy mieszkali w Azji, Żydzi i poganie, usłyszeli Słowo Pańskie” (Dz 19, 10). Paweł w Efezie uczynił wiele cudów (Łk 19,11-12). Ustanowił pierwszego biskupa tego miasta, którym według tradycji był Tymoteusz.

Z Efezu św. Paweł napisał list do Galatów „gdyż przybywali tam inni głosiciele, siejąc zamęt” (Ga 1,6-7). Ks. prof. Chrostowski określił „List do Galatów” jako kompendium teologii chrześcijańskiej. Paweł przebywając w Efezie z wielkim zainteresowaniem śledził też losy wspólnoty korynckiej i zaniepokojony podziałami pisze „Pierwszy List do Koryntian”.

Trzyletni pobyt Pawła w Efezie miał ogromne znaczenie dla tamtejszej wspólnoty i jego samego. Znacznie wzrastała liczba wyznawców Chrystusa. Rozwiązywał rozmaite problemy i trudności. Dotyczyły one głównie troski o jedność Kościoła.

Paweł planował opuścić Efez, aby „przejsz przez Macedonię i Achają, a potem udać się do Jerozolimy” (Dz 19,21). Wysłał do Macedonii Tymoteusza i Erasta, „a sam pozostał jeszcze jakiś czas w Azji” (Dz 19,22). Wtedy Demetriusz- złotnik dający zarobek przy wyrobie srebrnych świątynek Artymidy, powiedział do rzemieślników: „Paweł nie tylko w Efezie, lecz niemal w całej Azji, otumaniał swoimi namowami wielką liczbę ludzi i gadaniem, że ci, którzy są ręką uczynieni, nie są bogami” (Dz 19, 25-26). Słowa Demetriusza wywołały natychmiastową reakcję: „Gdy to usłyszeli zaczęli pełni oburzenia, wołać: „Wielka Artemida Efeska”(Dz 19, 28). Rozruchy ogarnęły całe miasto w którym mieszkało ok. ćwierć mln ludzi. Gniew tłumu obrócił się przeciwko dwom towarzyszom Pawła, którzy przyjęli wiarę w Chrystusa. Nastroje uspokoił dopiero urzędnik rzymski,

Paweł uznał, że jego obecność w stolicy rzymskiej prowincji Azji osiągnęła cele, „...pożegnał się i wyruszył w podróż do Macedonii” (Dz 20,1).

W Efezie, w 2 poł. XX wieku prowadzono na dużą skalę badania archeologiczne. Odkryto pozostałości miasta z różnych czasów, także z okresu bizantyjskiego, gdy w Efezie odbył się jeden z pierwszych soborów powszechnych (431 r.). Z tego czasu zachowały się ruiny świątyni chrześcijańskiej ku czci Maryi (Theotokos).

Śladem pobytu Apostoła w Efezie jest skalna kaplica nazwana „Grotą św. Pawła” (**ryc. 18**), znajdująca się we wnętrzu Góry Słowiczej. Ma ona 15 m długości i 3 m szerokości. Austriacki badacz zauważył tam w XX wieku, napisy pozostawione przez pielgrzymów- „Pawle, pomóż swojemu słudze”. Dalsze badania ujawniły kolejne napisy, ciągle natrafiano na imię Pawła. Pod warstwą wapna odsłonięto portret Apostoła Narodów, obok napis PAVLOS w greckim alfabecie. Jest całkiem możliwe, że Paweł szukał tu schronienia, gdy działał przez trzy lata w Efezie. Po lewej i prawej stronie wizerunku Pawła odkryto przedstawienie Tekli i jej matki Teokli z apokryficznej legendy. Wysuwa się hipotezę, że jaskinia mogła służyć w czasach prześladowań chrześcijan za potajemne miejsce spotkań. Planuje się udostępnienie jej zwiedzającym.

Efez jest głównie związany z osobą Jana Apostoła, jego grób jest pokazywany w zbudowanej za Justyniana (VI w.) monumentalnej bazylice.

Paweł następnie kierował się przez Macedonię do Grecji, z góry zaplanował pobyt w Koryncie (Dz 20,1-2). Na tym szlaku wizytował przez kilka tygodni Kościoły założone w czasie II wyprawy. Nie wiemy jak długo trwała ewangelizacja Troady, w tym mieście Paweł zatrzymał się ponownie pod koniec III wyprawy (Dz 20,7-12). Kolejno przeprawił się do Neapolis, a stamtąd do Filipi, Tesalonik i być może Berei.

Pobyt Pawła na terenie *Hellady*- Grecji trwał trzy miesiące (Dz 20, 3), na przełomie 57/58 roku.

Drugi raz przybywa do **KORYNTU**. To miasto jest mu bliskie, w nim, w czasie II wyprawy spędził prawie dwa lata m. in. w domu Akwili i Pryski. Tu wówczas zostawił prężny Kościół. Ponowne przybycie Pawła do Koryntu było poprzedzone przez Tytusa. Podczas trzymiesięcznego pobytu Apostoła powstało jedno z najważniejszych i najdłuższe jego pismo – „List do Rzymian”. Wydarzenia znowu przybrały nieoczekiwany obrót, „Żydzi uknuli przeciw niemu spisek” (Dz 20,3). Dlatego Paweł zmienił plany i „postanowił zatem wracać przez Macedonię” (Dz 20,3).

Nie wykluczone, że zatrzymał się na krótko w Tesalonice, a następnie w Filipi u wyznawców Chrystusa. W Macedonii zebrali się wokół Pawła współpracownicy i towarzyszyli mu w podróży: Sopater z Berei, Arystarch i Sekundus – z Tesalonik. Gajus z Drebe i Tymoteusz, Tychik i Trofim mieszkańcy Azji” (Dz 20,4). W Filipi do Pawła dołączył Łukasz. Tu przeżyli święto Paschy. Współpracownicy Pawła czekali na nich w Troadzie.

Ten kolejny pobyt w **TROADZIE** trwał 7 dni. Apostoł wykorzystał krótki czas do prowadzenia działalności misyjnej. W pierwszym dniu tygodnia, jako upamiętnienie zmartwychwstania Chrystusa, wyznawcy zebrali się na łamaniu chleba. W czasie zgromadzenia, w sali na górze, z trzeciego piętra spadł młodzieniec imieniem Eutych, podniesiono go martwym. Wtedy Paweł zszedł, pochylił się nad nim, wziął go na ręce i powiedział: „Nie czyńcie zamieszania, on żyje” (Dz 20, 10). Pamięć o tym wydarzeniu zachowała się w lokalnej tradycji. Badania archeologiczne potwierdziły także istnienie wspomnianych 3-kondygnacyjnych, okazałych budowli w Troadzie.

Z Troady przez Assos, Mitylenę, Chios i Samos Apostoł z towarzyszami udał się do Miletu **ASSOS**– port nad morzem Egejskim. Na przestrzeni wieków miastem władali Persowie, Grecy, Rzymianie oraz Bizantyjczycy. Arystoteles założył tu szkołę (IV w. przed Chr.). Zachowały się pozostałości po świątyni Ateny. Turcy osiedlili się na miejscowych ziemiach w XIV wieku. Aktualnie Assos (tur. Behramkale) jest biskupstwem tytularnym.

Św. Łukasz odnotował : „popłynęliśmy do Mityleny”(Dz 20, 14). Przypuszcza się, że Paweł i towarzysze przebywali na wyspie Lesbos tylko przez czas niezbędnego postoju.

MITYLENA - to główne miasto i port we wschodniej partii wyspy. Była ona częścią rzymskiej prowincji *Insulae*. Archeolodzy w XIX w. odsłanili ruiny Mityleny, zaś w 1988 r. Kanadyjczycy odkryli w Mitylenie świątynię bogini Demeter. Znajdował się tu wielki amfiteatr. Biskupstwo chrześcijańskiej istniało już w IV wieku.

Łukasz pisze: „...nazajutrz dotarliśmy do Chios, a następnego dnia przybyliśmy do Samos” (Dz 20,15).

CHIOS - to górzysta wyspa uznawana za ojczyznę Homera. To ważny starożytny ośrodek handlu i rzemiosła. W l. 546–480 p.n.e. był pod władzą Persji, kolejno Grecji, następnie podbity przez Rzym. Potem wyspa należała do Bizancjum. O wyspę walczyli Arabowie i Seldżucy, od 1566 roku była częścią imperium osmańskiego. Biskupstwo istniało już w V wieku. W XIX w. chrześcijańska ludność Chios została przez Turków w większości wymordowana lub sprzedana w niewolę. Od 1912 wyspę przyłączono do Grecji.

SAMOS - to wyspa położona na morzu Egejskim. Od starożytności to ważna baza handlowa. Panował tu kult Afrodyty i egipskiej Izidy. Tu znajdował się ośrodek klasycznej sztuki greckiej.

Przez wieki na wyspie mieszkali wiele znanych postaci: Epikur, Pitagoras, Arystarch i Ezop. Za czasów rzymskich przebywali tu liczni Żydzi. Na Samos funkcjonowało biskupstwo historyczne, znanych jest 10 biskupów z VI – XI w., obecnie to kat. biskupstwo tytularne i metropolia prawosławna.

Apostoł z towarzyszami udali się w dalszą drogę i przybyli do Miletu.

MILET - miasto należało do najbardziej znanych w Azji. Założone w II tys. przed Chr. przez przybyszów z Jonii i Krety, kilka wieków później popadło w zależność od Persów, po 200 latach uwolnione przez Aleksandra W. W okresie hellenistycznym i rzymskim (324 przed Chr. - 325 po Chr.) przeżywało niebywały rozkwit, czerpało ogromne korzyści z handlu i wymiany. Miało kilka portów, trzy agory, salę zgromadzeń rady, łaźnie, gimnazjon i stadion. W czasach rzymskich zbudowano nowy teatr na 20 tys. miejsc. Zachowały się ruiny term Faustyny. W Milecie wzniesiono świątynię Apollona, głównego bóstwa miasta. Okazała brama, która prowadziła na rynek, została przeniesiona do Muzeum Pergamońskiego w Berlinie. Milet to miejsce urodzenia Talesa, poetów i filozofów.

Pod koniec ery przedchrześcijańskiej w mieście istniała duża wspólnota żydowska. Istnienie gminy jest poświadczone źródłowo. Dla jej członków zarezerwowano nawet pięć rzędów w teatrze, co zdradza wykuta w kamieniu inskrypcja: „miejsce dla Żydów i bojących się Boga”.

Paweł skorzystał w Milecie z gościnności miejscowych chrześcijan. Apostoł znał to miasto z wcześniejszego pobytu w Efezie. Podczas postoju statku wezwał do siebie „starszych” Kościoła efeskiego. Odległość z Miletu do Efezu wynosi ok. 80 km. Po przybyciu „starszych” Paweł wygłosił do nich mowę pożegnalną (Dz 20, 17-30). Jest to jeden z najpiękniejszych i najbardziej wzruszających tekstów Nowego Testamentu. Z Miletu znanych jest kilku męczenników. Biskupstwo założono tu przed 325 rokiem. Znanych jest 6 biskupów z IV -IX wieku. Od 1073 Milet jest łacińskim biskupstwem tytularnym, a także prawosławną metropolią tytularną.

Szczególnie cennym zabytkiem architektury chrześcijańskiej jest pochodząca z VI wieku monumentalna bazylika *Agios Michail*. Odkryto też liczne inskrypcje chrześcijańskie z czasów bizantyjskich, w tym inwokacje do otaczanych wielkim kultem 7 archaniołów – patronów miasta.

Statek, którym Paweł i współpracownicy wypłynęli z Miletu obrał kurs na południe. „... prosto na Kos, a nazajutrz na Rodos, stamtąd zaś na Patarę” (Dz 21.1).

KOS i RODOS - to wyspy na Morzu Egejskim, położone na szlaku handlowym. W IV w. przed Chr. w Kos istniało sanktuarium boga zdrowia Asklepiosa. Wyspa była ojczyzną Hipokratesa - „ojca medycyny”. Tu funkcjonowała biblioteka i ośrodek kształcenia książąt z egipskich Ptolemeuszy (III w. przed Chr.). Kos była znana z cennych olejków, purpurowego barwnika i wybornego wina. Także Rodos (wyspa róż) była szeroko znana w starożytnym świecie. W czasach rzymskich stanowiła ważne centrum kultury. W tutejszej akademii studiowali filozofię Cezar i Cyceon. Na wyspie znajdował się ogromny posąg Heliosa, boga słońca, znany jako „kolos rodyjski” (31,5 m wysokości). Z Rodos masowo eksportowano wino.

PATARA - to jeden z głównych portów krainy Licji, siedziby rzymskiej administracyjnej i wojskowej w południowo – zachodniej Azji Mniejszej. W mieście mieściła się wyrocznia Apollina. Zachowały się ruiny teatru i łaźni z II w. po Chr. Tu urodził się Mikołaj, biskup Miry. Znanych jest 6 biskupów z IV – IX w. Zachowały się ruiny bazyliki wczesnochrześcijańskiej. Od 1804 roku biskupstwo tytularne. Nie wiemy jak długo trwał pobyt Pawła w Patarze, najwyżej kilka dni.

Św. Łukasz zapisał: „Zobaczyliśmy Cypr ... i popłynęliśmy do Syrii” (Dz 21,1-3). Celem podróży morskiej był Tyr w Fenicji.

TYR (ob. Sur w Libanie) - Miasto z III tys. przed Chr., położone na niewielkiej wyspie, miało dwa porty. Tyr zamieszkały przez Fenicjan utrzymywał kontakty z królestwem Izraela i Judy.

Koloniści z Tyru założyli w IX w. p.n.e. Kartaginę. Miasto oblegane było VI w. przez Nabuchodonozora, zniszczone przez Aleksandra W. w 332 r. przed Chr., zostało odbudowane następnie przez Seleucydów. Od 64 r. n. e. znalazło się pod panowaniem rzymskim, później arabskim. W latach 1124–1291 miastem rządili Krzyżowcy, a następnie Turcy.

Wzmiankowany w Starym Testamencie Tyr, odwiedził Jezus Chrystus (Mt 15,21). W mieście powstała wspólnota wczesnochrześcijańska zaraz po śmierci Szczepana. Dotarł tu Paweł Apostoł (Dz 21,3-7). „Odszukawszy uczniów, pozostaliśmy tam siedem dni, ci, przeczuwając najgorsze, „pod wpływem Ducha odradzali Pawłowi podróż do Jerozolimy” (Dz 21,4). Po upływie tego czasu „wszyscy z żonami i dziećmi towarzyszyli nam aż za miasto” (Dz 21,5). Biskupstwo istniało tu od końca II w. Z Tyru znanych jest kilku świętych i męczenników. W 314 roku zbudowano tu jeden z najstarszych i największych kościołów. W 355 roku odbył się sobór. W pierwszym tysiącleciu chrześcijaństwa było ponad dwudziestu biskupów Tyru, obecnie to arcybiskupstwo tytularne.

Łukasz kontynuuje relację: „Dotarliśmy z Tyru do Ptolemaid i pozostaliśmy jeden dzień, a potem przybyliśmy do Cezarei” (Dz 21. 7-8).

PTOLEMAIDA (ob. Akka w pn. Izraelu) - leży 40 km na S od Tyru. W czasach hellenistycznych nadano miastu nazwę Ptolemaida, dla uhonorowania Ptolemeusza. W II w. przed Chr. doszło do zbrojnych starć pomiędzy judejskimi Machabeuszami a greckimi mieszkańcami miasta. W 64 roku p.n.e. do Syrii wkroczyły rzymskie legiony Pompejusza. W czasach Pawła Ptolemaida była kolonią rzymską, zamieszkałą też przez weteranów wojennych. Akka jest jednym ze starożytnych miast portowych. Swoją szczyt rozwoju miasto osiągnęło na przełomie XII i XIII wieku jako stolica Królestwa Jerozolimskiego.

Paweł odwiedził wspólnoty chrześcijańskie. Z II- VI wieku znanych jest 8 biskupów. W XII wieku biskupstwo wznowiono, od wieku XV jest biskupstwem tytularnym. Aktualnie franciszkański kościół św. Jana, obok latarni morskiej, jest jedyną czynną świątynią rzymskokatolicką w Akce.

Paweł spieszył się na Święta Pięćdziesiątnicy w Jerozolimie, do pokonania pozostało jeszcze 150 km. „Nazajutrz odeszliśmy i dotarliśmy do Cezarei” (Dz 21,8), znanej z II wyprawy Pawła. Po przybyciu do Cezarei Apostoł i współpracownicy wstąpili do domu Filipa, nazywanego Ewangelistą, „który był jednym z siedmiu”. Była to przerwa na nocleg. Odwiedziny u Filipa jednak przeciągały się, gdyż tam spotkali proroka z Judei, Agabosa. Ten „wziął pas Pawła, związał sobie ręce i nogi i powiedział: Tak Żydzi zwiążą w Jerozolimie męża, do którego należy ten pas i wydadzą go w ręce pogan” (Dz 21,11). Pobyt Pawła w Cezarei trwał zapewne nie dłużej niż kilka dni. Nie udało się jednak powstrzymać Pawła od zamiaru udania się do Jerozolimy. Paweł odpowiedział: „Ja przecież jestem gotów nie tylko na więzienie, ale i na śmierć w Jerozolimie dla imienia Pana Jezusa” (Dz 21, 2-13).

Święto Pięćdziesiątnicy przypadało na 27 maja 57 r. Paweł znów powrócił do Jerozolimy. Tak dobiegła końca trzecia wyprawa misyjna. Rozpoczęta w 53 roku trwała 4 lata, z których większość Paweł spędził w Efezie i Koryncie.

V. Święty Paweł - „więzień dla Chrystusa”

JEROZOLIMA

Św. Paweł po kilkuletniej, niezwykle owocnej III wyprawie misyjnej, w 58 roku po Chr. przybywa wraz z towarzyszami do Jerozolimy, na Święto Pięćdziesiątnicy. Ten kolejny etap życia Apostoła Narodów – teraz „więźnia dla Chrystusa”, bardzo szczegółowo opisuje św. Łukasz w *Dziejach Apostolskich*. Po przybyciu do Jerozolimy, Paweł udał się do synagogi judeochrześcijańskiej na górze Syjon, aby Jakubowi, bratu Pańskiemu, przywódcy tamtejszego Kościoła, przekazać składkę, którą zebrał dla ubogich Jerozolimy (por. Rz 15, 25-27). Opowiedział mu, czego Bóg dokonał przez jego posługę. Łukasz pisze: „...bracia przyjęli nas z radością” (Dz 21,17). Być może św. Piotr wówczas głosił Ewangelię w Rzymie.

Wśród judeochrześcijan krążyły pogłoski, jakoby Paweł miał nauczać, żyjących wśród pogan Żydów, odstępstwa od Prawa Mojżesza (Dz 21,21). Dla Pawła zaczęła się jego droga krzyżowa. Jerozolimską gminą obawiała się, że zostanie uznany za apostatę od judaizmu. Dlatego Jakub nakłonił Pawła, aby dla potwierdzenia wierności Mojżeszowi i uspokojenia zgorszonych Żydów, poddał się w świątyni rytualnemu oczyszczeniu i przekazał ofiarę za czterech mężów, którzy złożyli ślub nazireatu (Dz 21,23-24). Apostoł został zobowiązany do powiadomienia kapłanów o terminie złożenia ofiary.

Paweł posłuchał tej rady bez protestu (Dz 21,26). Gdy rytuał dobiegał końca, kilku Żydów z Azji, z Efezu, rozpoznało Pawła, podburzyło tłum i oskarżyło o wprowadzenia do świątyni nie-Żyda - poganochrześcijanina Trofima z Efezu, za co groziła kara śmierci (Dz 21, 27-30). Wzburzone tłumy wystąpiły przeciw Pawłowi, rzucili się na niego z krzykiem: „ten człowiek naucza wszystkich przeciw narodowi i Prawu, Greków wprowadził do świątyni i zbezcześcił to święte miejsce” (Dz 21,28-29). „Porwali go oraz wywlekli poza teren świątyni i zaraz zamknięto jej bramy” (Dz 21,30).

„Gdy oni zabrali się do zabicia go, dotarł meldunek do dowódcy kohorty, że całe Jeruzalem wre” (Dz 21,31). Rezydował on w pobliskiej twierdzy Antonii, siedzibie namiestników rzymskich. W 58 roku dowódcą był Klaudiusz Lizjasz, który polecił Pawła „...zatrzymać i zakuć w podwójne kajdany” (Dz 21,33b). Zaczął dociekać kim Paweł jest i czego się dopuścił. Wtedy Paweł zwrócił się do trybuna - „Czy wolno mi coś powiedzieć? (Dz 21, 37). Gdy dowódca zezwolił, Apostoł przemówił w j. hebrajskim do tłumy. Opisał swoje przeżycia na drodze do Damaszk, kiedy uwierzył w Chrystusa, a gdy ogłosił swoje posłannictwo do pogan, zakrzyczano go wołając: „Usunąć takiego z powierzchni ziemi, nie godzi się, by taki żył” (Dz 22,22). Trybun „nakazał więc wprowadzić go do twierdzy, przesłuchać i przez biczowanie wydobyć zeznania...” (Dz 22,24). Gdy przywiązano Pawła do słupa, ten wypowiedział trzy słowa: *Civis romanus sum* – jestem obywatelem rzymskim i zapytał: „czy wolno wam biczować obywatela rzymskiego i to bez wyroku” (Dz 22,25). Setnik natychmiast kazał przerwać przygotowania do biczowania. Przekazał wiadomość trybunowi, który zapytał Pawła: „...czy jesteś obywatelem rzymskim?”, a on odparł „tak”. Apostoła zaprowadzono do więzienia w twierdzy Antonia.

Archeolodzy uważają, że zachowane podziemne izby, pod obecnym greckim klasztorem *Prison of Christi* - „więzienie Chrystusa”, znajdującym się na początku *Via Dolorosa* w Jerozolimie, służyły za stajnie dla rzymskiej kawalerii, która stacjonowała w twierdzy Antonia. Nie wykluczają też, że mogły być w pewnym okresie wykorzystywane na cele więzienne. Wprawdzie mozaika ukazuje - „tutaj siedział Jezus”, to badacze sądzą, że pretorium Piłata nie mogło znajdować się w twierdzy Antonia, gdyż były to koszary dla rzymskiego garnizonu. Z *Dziejów Apostolskich* natomiast wiemy, że w więzieniu, w twierdzy, osadzono Pawła.

Ze względu na jego żydowskie pochodzenie stanowisko wobec niego powinien zająć Sanhedryn - Wysoka Rada Żydów. Sanhedrynowi przewodniczył wówczas arcykapłan Ananiasz. Posiedzenie odbyło się najprawdopodobniej na wewnętrznym dziedzińcu twierdzy zwanym *Lihostratos*, tam gdzie Piłat wydał wyrok śmierci na Jezusa. Paweł wygłosił tam mowę obronną, której przedmiotem była mesjańska tożsamość Jezusa. Zaapelował do solidarności faryzeuszy mówiąc: „Jestem faryzeuszem, bracia, i synem faryzeuszów, a stoję przed sądem za to, że spodziewam się zmartwychwstania umarłych” (Dz 23,6). Jako faryzeusz, opierając się na doktrynie zmartwychwstania ciała, przeciwstawił faryzeuszy – saduceuszom. Faryzeusze opowiedzieli się po jego stronie, saduceusze podnieśli wrzawę. Wysoka Rada ponowiła zarzut, że Paweł „występuje przeciw narodowi, Prawu i temu miejscu (świątyni)” (Dz 21,28a). Trybun Lizjasz obawiając się, aby Pawła nie rozszarpali, kazał żołnierzom zaprowadzić go do twierdzy.

Paweł kolejny raz uszedł z życiem. Nastąpił drugi wieczór i noc spędzona w twierdzy Antonii. Kiedy znajdował się najpewniej w celi, którą dziś uważa się za „więzienie Chrystusa”, „ukazał mu się Pan. Odwagi – powiedział, trzeba bowiem, abyś w Rzymie świadczył o Mnie tak, jak dawałeś o mnie świadectwo w Jerozolimie” (Dz 23,11) **(ryc. 19)**.

„Kiedy zrobił się dzień, Żydzi zebrali się i zaprzysięgli, że nie będą ani jeść, ani pić, dopóki nie zabiją Pawła” (Dz 23,12). Przygotowywano na Pawła spisek, chcieli przebić go mieczami. Łukasz napisał: „Gdy o tym spisku dowiedział się siostrzeniec Pawła, przybył i dostał się do twierdzy oraz powiadomił go (trybuna)” (Dz 23,16-22). W tej sytuacji Klaudiusz Lizjasz „kazał przygotować wojskową eskortę, która miała bezpiecznie przewieźć Pawła do odległej ok. 150 km Cezarei Nadmorskiej” (*Sdot Yam*) (Dz 23, 23-30), pod sąd Antoniusza Feliksa, namiestnika/prokuratora Judei w latach 52 – 59 po Chr., kiedy cesarzem był Neron (54-68 po Chr.).

ANTIPATRIS

Oddział eskortujący Pawła podróżował całą noc, pokonał 100 km. Dotarli w I etapie do Antipatris, rzymskiego posterunku na drodze do wybrzeża. Antipatris jest identyfikowane z Afek, wymienianym w Starym Testamencie (ob. Ras el- Ajn). Badania archeologiczne odsłoniły tu pozostałości osadnictwa z okresu filistyńskiego i rzymskiego. Antypatris, o którym wspomina Łukasz w *Dziejach*, zostało założone w 9 r. przed Chr. przez Heroda Wielkiego, budowniczego Cezarei Nadmorskiej. Tutaj więzień był już bezpieczny. Jeźdźcy pozostali przy Pawle, pozostali żołnierze wrócili do Jerozolimy.

CEZAREA NADMORSKA

Dalszą drogę z Antipatris do Cezarei – 50 km, żołnierze przebyli w kilka godzin i przekazali namiestnikowi Feliksowi wiadomość oraz list od Klaudiusza. Antoniusz Feliks był namiestnikiem Judei od pięciu lat. Jego żoną była Żydówka Druzylla, córka Heroda Agrypy I. Stawiono przed nim Pawła. Namiestnik rzekł: „Przesłucham cię, gdy przybędą twoi oskarżyciele. Następnie rozkazał go pilnować w pretorium Heroda” (Dz 23,35). Tutaj czekał Paweł na proces.

Przybył Ananiasz (arcykapłan w latach 47-59) ze starszymi i retorem Tertullosem w roli adwokata. Oskarżyli Pawła, „że sieje zarazę i wzbudza niepokoje ... i usiłował zbezcześcić świątynię” (Dz 24,5-6). Paweł wygłosił mowę obronną. Podkreślał, że wiara w Chrystusa w pełni zgadza się z Torą, bo Jezus Mesjasz, czyli Chrystus nadaje jej moc i prawidłowy sens (por. 1 Kor 9,21; Ga 6,2). Namiestnik Feliks odroczył sprawę do czasu przesłuchania trybuna Lizjasza (z Jerozolimy). Paweł miał pozostawać w pretorium, był to rodzaj aresztu domowego. Sprawa trwała całe dwa lata. Łukasz ujawnił powód tak długiego uwięzienia: „Spodziewał się (namiestnik), że dostanie od Pawła pieniądze...” (Dz 24,26). Zależało mu też na pozyskaniu przychylności żydowskich przywódców. Paweł po uwięzieniu nie przestał być aktywny, skupił

się na pisaniu listów do założonych przez siebie wspólnot chrześcijańskich w Azji Mniejszej. W tych okolicznościach powstały: *List do Filipian*, *Efezjan*, *Kolosan* oraz *List do Filemona*.

Feliks ostatecznie został pozbawiony przez Nerona urzędu namiestnika w 59 roku po Chr. Jego następcą, prokuratorem Judei na lata 59-62 po Chr., został Publiusz Porcjusz Festus. Wówczas nowy arcykapłan Izmael (58-60 rok po Chr.) poinformował go o „przypadku Pawła”. Żydzi naciskali i po dziesięciu dniach proces wznowiono. Paweł bronił się: „nie wykroczyłem niczym ani przeciwko Prawu żydowskiemu, ani przeciwko świątyni, ani przeciwko Cezarowi” (Dz 25,8). Kiedy Festus zaproponował, aby rozprawy, na żądanie Sanhedrynu, przenieść do Jerozolimy, Apostoł powiedział: „Stoję przed sądem Cezara i przed nim należy mnie sądzić ...Odwołuję się do Cezara” (Dz 25,10-11). Umożliwiło to też ostatecznie Apostołowi dotarcie z Ewangelią do Rzymu i najwyższych władz. Namiestnik musiał przyjąć tę apelację i odpowiedział: „Odwołałeś się do Cezara, do Cezara się udasz” (Dz 25,12b). Każdy Rzymianin miał prawo, by jego sprawy wysłuchiwał cesarz, którym wtedy był Neron. Zanim jednak przewieziono Pawła do Rzymu, doszło do spotkania namiestnika Festusa z królem Herodem Agrypą II- świeckim władcą narodu żydowskiego i jego siostrą Bernike- jednocześnie towarzyszką życia. Chciał się ich poradzić w sprawie Pawła. Król więc wysłuchiwał Apostoła, który przedstawił historię swojego powołania i zapytał: „Czy wierzysz królu Agrypo, Prorokom? Wiem, że wierzysz” (Dz 26,27). Król odparł: „Niewiele brakuje, przekonałbyś mnie i zrobił ze mnie chrześcijanina” (Dz 26,28), zaś do Festusa powiedział: „Można by uwolnić tego człowieka, gdyby się nie odwołał do Cezara” (Dz 26,32).

Nie wiemy dokładnie, gdzie znajdowało się cezarejskie „pretorium Heroda”, miejsce powyższych wydarzeń. Możemy się domyślać, że nad samym morzem, obok rezydencji namiestnika, albo w jej obrębie. Był to okazały pałac wybudowany kilkadziesiąt lat wcześniej przez Heroda I, po jego śmierci zamieszkiwany przez kolejnych rzymskich namiestników (ryc. 20).

Ruiny antycznej Cezarei Nadomorskiej znajdują się ok. 50 km na północ od Tel Awiwu. W roku 96 przed Chr. miasto zdobył król z Hasmoneuszy - Aleksander Janneusz i zasiedlił je Żydami. Marek Antoniusz podarował je Kleopatrze, z kolei August oddał je Herodowi Wielkiemu, który zmienił jego nazwę na Cezarea i uczynił z miasta bramę na świat dla Judei. Powstał największy port na wschodnim wybrzeżu morza, osłonięty sztucznymi falochronami. Zbudowano świątynię poświęconą Augustowi, magazyny, akwedukty, teatr, arenę i hipodrom. Judea w roku 6 po Chr. dostała się pod panowanie rzymskie, a Cezarea stała się siedzibą namiestnika/prokuratora.

Miejsca uwięzienia i przesłuchiwania Pawła odkryli archeolodzy z hebrajskiego Uniwersytetu w Jerozolimie, w l. 1976-1979. W Cezarei obok basenu nazywanego „wanną Kleopatry” albo „stawem rybnym” odsłanili fundamenty, pozostałości luksusowo wyposażonego pałacu o wymiarach - 110 x 55 m, który zaczęto wznosić w czasach Heroda Wielkiego. Do budowy wykorzystano pumeks zwany pozzolaną (najlepszy cement starożytności), sprowadzany z Pozzuoli k. Neapolu. Znalezione też ceramikę datowaną na I w. przed Chr. - I w. po Chr. Dopiero od 1990 roku ekipa izraelsko - amerykańska poddała systematycznym badaniom „pałac na cyplu”. To tu znajdowała się siedziba Heroda I. Badania pozwoliły na odtworzenie planu pałacu. M.in. odsłonięto perystyl - dziedziniec kolumnadowy, w jego środku, na kwadratowej bemie, stał tron sędziowski rzymskich namiestników. Tutaj musiał odbyć się publiczny proces przeciwko Pawłowi. Z kolei w sali audiencyjnej, dawnej sali tronowej Heroda, miała miejsce wizyta króla Agryppy i Bernike.

W rozbudowanym w czasach rzymskich „pretorium Heroda” znajdowały się biura dla urzędników rzymskich. W 1997 roku w jednym z pomieszczeń archeolodzy odkryli mozaikę podłogową, obok znajdowały się małe pomieszczenia - możliwe, że cele. W jednym z nich odsłonięto graffiti, które zidentyfikowali jako wezwanie do Apostoła Narodów - „cełę więzienną Pawła w Cezarei”.

Św. Pawłowi już wcześniej oddawano cześć w Cezarei. W bezpośrednim sąsiedztwie pałacu znaleziono kolumnę z chrześcijańskimi ornamentami. Wskazywało to na to, że nad pierwotnym budowlą wznosił się mały kościół albo kaplica. Najbardziej interesującym znaleziskiem okazał się starożytny stempel do chleba, używany przez wczesnych chrześcijan do znakowania poświęconego chleba. Pieczęć nosi grecki napis: „Błogosławieństwo Pana nad nami i Pawła”. Archeolodzy natrafili też na pozostałości późnoantycznego sarkofagu, może znajdowała się tu krypta? Wg miejscowej tradycji było tu miejsce pobytu Apostoła.

VI. MORSKA PODRÓŻ ŚW. PAWŁA - WIĘZNIA -

Późnym latem (60 roku po Chr.) Paweł ostatecznie opuścił Cezareę. Namiestnik przekazał go „setnikowi cesarskiej kohorty – imieniem Juliusz” (Dz 27,1). Paweł miał prawo zabrać ze sobą osobistych towarzyszy, byli to: Arystarch - Macedończyk z Tesaloniki oraz Łukasz, który mógł mu służyć jako lekarz. Rozpoczęła się ewakuacja więźnia do Rzymu statkiem żeglugi przybrzeżnej, wzdłuż wschodnich wybrzeży Morza Śródziemnego.

Sydon

Następnego dnia łódź zatrzymała się w Sydonie (ob. Saida w Libanie), na północ od Tyru. Było to starożytne miasto fenickie. Port zburzony w 677 r. przed Chr. przez Asyryjczyków, odzyskał znaczenie w okresie perskim i greckim, był ważnym ośrodkiem handlowym za czasów Aleksandra Macedońskiego, później była to rzymska *Colonia Aurelia Pia Sidon*. W okolicach Sydonu nauczał Jezusa Chrystus. Za czasów Pawła istniała już tam wspólnota chrześcijańska. W Sydonie „Juliusz pozwolił Pawłowi pójść do przyjaciół i zaopatrzyć się na drogę” (Dz 27,3). Jako obywatel rzymski nie był traktowany jak pospolity więzień. Biskupstwo powstało tu w II w., przedstawiciele brali udział w synodach i soborach. Aktualnie jest to siedziba rzymskokatolickiej diecezji tytularnej.

Myra

Potem minęli wybrzeża Cylicji i Pamfilii, następnie dotarli do Myry (tureckie Demre), jednego z najważniejszych portów, do którego zawijały statki transportujące zboże pomiędzy Egiptem a Rzymem. Zachowały się tu starożytne grobowce z podobiznami zmarłych, datowane na IV w. przed Chr. Myra była ośrodkiem kultu Artymidy i Apolla. Następnie została stolicą rzymskiej prowincji - Licja. Z tego okresu odsłonięto pozostałości teatru oraz okazały spichlerz na zboże. Według tradycji gminę chrześcijańska założył Apostoł Paweł w 60 r., czasie opisywanej podróży do Rzymu. Pierwszym biskupem był męczennik Nikander. Mira znana jest głównie z postaci biskupa Mikołaja, żyjącego za czasów cesarza Dioklecjana (przełom III/IV w. po Chr.). Św. Mikołaj do dzisiaj jest symbolem dobroczynności. Pobyt Pawła i towarzyszy w Mirze trwał przypuszczalnie kilka dni.

Knidos

„Setnik znalazł statek aleksandryjski, który płynął do Italii i umieścił nas na nim” (Dz 27,6). Łukasz napisał: „A było nas wszystkich na okręcie 276 osób” (Dz 27,37), dalej relacjonuje: „A gdy wiele dni płynęliśmy wolno, znaleźliśmy się zaledwie na wysokości Knidos” (Dz 27,7). Knidos to miasto na przylądku Krio, na zachodnim wybrzeżu Azji Mniejszej, naprzeciw wysp Rodos i Kos. Było dużym portem wojennym i handlowym. W starożytności osiedlone przez Greków. Znajdowało się tu obserwatorium astronomiczne, dwa teatry, liczne świątynie i duży cmentarz. Od III w. przed Chr. mieszkali to również Żydzi, którymi od poł. II w. przed Chr. władał Szymon Machabeusz, król Jerozolimy i Judei. Właśnie wtedy przepływał statek z Pawłem.

W późniejszym okresie miasto zostało schryścianizowane i stało się siedzibą biskupstwa. W V wieku, na miejscu świątyni Dionizosa, zbudowano chrześcijańską bazylikę. Obecnie Knidos jest biskupstwem tytularnym.

Wyspa Kreta

Był wrzesień (60 roku) pogoda przestała im sprzyjać. Minąwszy Knidos, z przylądku Tropion (ob. Turcja) popłynęli wzdłuż południowego wybrzeża Kreta. To największa wyspa Morza Egejskiego, o bogatej starożytnej historii- ojczyzna Filistynów, kolebka kultury minojskiej i późniejszej mykeńskiej. Była bardzo ważnym punktem tranzytowym między Azją Mniejszą, Egiptem i krajami Lewantu. „Przybiliśmy do miejsca zwanego Dobre Porty, blisko miasta Lasaia (Dz 27,8). Dobre Porty (gr. *Kaloi Limenes* - „piękny port”) to nazwa niewielkiej zatoki w południowej części Kreta. Jedna z sąsiednich małych wysepek nosi nazwę Wyspy św. Pawła. W *Kaloi Limenes* statek zatrzymał się na dłużej. W porcie znajdowało się więzienie, w którym wg lokalnej tradycji przetrzymywano także Pawła. Aktualnie w miejscu dawnego więzienia znajduje się kaplica, położona w pobliżu klasztoru Odigitria i pustelni Agioi. W sąsiednim wąwozie, w skalnej ścianie zachowała się mała wieża, w jej wnętrzu wysoka na 10 metrów katedra z kamienia. W pobliżu natrafiono na fundamenty antycznych domów. Tu mogło znajdować się więzienie dla Lasai i *Kaloi Limenses*, mógł być też osadzony Paweł na czas pobytu na Krecie. Miejsce to nazywa się – Wąwóz Świętych, uchodzi za najświętsze na Krecie (ryc. 21). Od VI wieku w licznych tutejszych jaskiniach mieszkali pustelnicy.

Gdy pogoda się poprawiła planowali ponowne wypłynięcie w morze. Paweł przestrzegął, że dalsze żeglowanie będzie bardzo ryzykowne, ponieważ zbliżała się jesień i pogarsza się pogoda. Łukasz odnotował, że setnik „bardziej ufał sternikowi i właścicielowi statku niż słowom Pawła” (Dz 27, 11). „Postanowili odpłynąć i przezimować w porcie Feniks”(Dz 27,12-13) (ob. Loutron) na południowo – zachodnim krańcu Kreta. Jednak sztorm *euroquilo* zniósł okręt z kursu. Do Feniksu nigdy więc nie dotarł.

Wyspa Kauda

Na małej wyspie Kauda (ob. Gavdos), na południowy – zachód od Kreta, żeglarze zabezpieczyli statek przez owinięcie jego kadłuba linami. Dalej okręt dryfował czternaście dni i nocy. Będąc w beznadziejnej sytuacji, wyrzucali do morza ładunek i wyposażenie okrętowe. Łukasz pisze: „znikła już wszelka nadzieja naszego ocalenia” (Dz 27,20). W nocy ukazał się Pawłowi anioł, który w imieniu Boga powiedział: „Nie bój się Pawle, musisz stanąć przed Cezarem i Bóg podarował ci wszystkich, którzy płyną razem z tobą” (Dz 27,24). Wtedy też Paweł wyraził ufność, że Bóg zachowa przy życiu wszystkich będących na statku. Apostoł swoją postawą i roztropnością zapobiegł ucieczce marynarzy, łagodził napięcia, stał się duchowym przywódcą. „Kiedy zapadła czternasta noc, a nas rzucało po Adriatyku, żeglarzom wydawało się, że zbliżają się do jakiegoś lądu” (Dz 27,27). „Wpadli jednak na mieliznę” (Dz 27,41). Żołnierze chcieli pozabijać więźniów, by któryś nie uciekł po dopłynięciu do brzegu, „lecz setnik chcąc ocalić Pawła, powstrzymał ich od tego” (Dz 27,43). Okręt ostatecznie uległ zniszczeniu w zatoce, na północno- wschodnim wybrzeżu Malty (zatoce nazwanej imieniem św. Pawła), jednak nikt z podróżujących nie zginął. „Po ocaleniu dowiedzieliśmy się, że wyspa nazywa się Malta” (Dz 28.1), po grecku Melite.

Po czternastu dniach miotania po Morzu Adriatyckim, podróżni zbliżali się do jakiegoś lądu. Według *Dziejów Apostolskich* katastrofa nastąpiła jesienią, najprawdopodobniej w pierwszych dniach listopada. W znacznej mierze dzięki przedsiębiorczości i zdrowemu rozsądkowi Pawła, wszyscy się uratowali.

MALTA

Rozbitkowie lądują na Malcie, na miejscu, któremu nadano nazwę Zatoki św. Pawła, w północno - wschodniej części wyspy. Dwie niewielkie wysepki w pobliżu noszą imię św. Pawła. Na większej, w 1845 roku umieszczono okazały posąg Apostoła Narodów. Na lądzie, w XVII wieku wzniesiono kościół św. Pawła Milgi, czyli powitania św. Pawła.

„Po ocaleniu dowiedzieliśmy się, że wyspa nazywa się Melita” (Dz 28,1), czyli *miód*. Położona jest ok. 100 km na południowy - wschód od Sycylii i ok. 870 km od Krety.

W pocz. I tys. przed Chr. przebywali tu Etruskowie. Wyspę w VII w. przed Chr. zasiedlili Fenicjanie, a następnie pozostawała we władaniu Greków, Kartagińczyków. Ostatecznie, po wojnach punickich, w 218 roku przed Chr. Małtę podbili Rzymianie, pozostawiając ludności jej tradycję, mowę i bogów. W sensie politycznym wyspa, za panowania Rzymu, była częścią senatorskiej prowincji Sycylia. Była zarządzana przez naczelnika – pretora, którym za czasów Pawła był Publiusz.

„Tubylcy okazywali nam niezwykłą życzliwość” (Dz 28,2). Padał lodowaty deszcz. Miejscowi rozpalili ognisko, żeby rozbitkowie mogli się ogrzać. Gdy Paweł podniósł gałąź, wokół jego ramienia owinęła się żmija, strząsnął ją do ognia, wąż go nie ukąsił. Ta sytuacja była niezwykłym świadectwem dla pogan, którzy orzekli, „...że jest bogiem” (Dz. 28, 6b) .

Nadszedł Publiusz, namiestnik wyspy, który mieszkał nieopodal. „Zaprosił rozbitków do siebie, do domu. Zostali u niego przez trzy dni” (Dz 28,7-8). Św. Paweł uzdrowił ojca „najważniejszego urzędnika” wyspy, jak podał Łukasz. Prawdziwość funkcji Publiusza potwierdza inskrypcja znaleziona na wyspie. Apostoł uzdrowił i innych chorych, dokonywał rzeczy niezwykłych (Dz 28, 9- 10a).

Na Malcie jest wiele stanowisk archeologicznych, które dają pojęcie o życiu na wyspie w pierwszych wiekach ery chrześcijańskiej. Rezydencja naczelnika musiała znajdować się w stolicy Melite – to teren dzisiejszych miast Mdina i Rabat. Nieopodal zachowały się rzymskie łaźnie. Dzięki wykopaliskom wiemy, że wówczas na Malcie mieszkali też Żydzi. Śladem ich obecności są dobrze zachowane katakumby. Bardzo prawdopodobne, że mieli synagogi. Łukasz nie wspomina o kontaktach Pawła z rodakami. Pobyt Pawła na Malcie sprawił, co podkreślił w trakcie pielgrzymki Ojciec Św. Jan Paweł II, że mieszkańcy „przyjęli Ewangelię w najwcześniejszym okresie istnienia chrześcijaństwa”. Ten fakt rzutował na całe późniejsze dzieje Malty. Wpływy chrześcijaństwa są zauważalne w sztuce Malty w II w. po Chr., ale pierwsze pewne informacje o istnieniu kościoła na wyspie datują się na IV – V wiek.

Obliczono, że ok. pięćdziesięciu tamtejszych kościołów ma za patrona Apostoła Narodów. W La Valetcie, stolicy Malty znajduje się kościół „Rozbicia się statku św. Pawła”, w nim figura Pawła z napisem „Głosiciel Prawdy”. W tej świątyni znajduje się też fragment kolumny z rzymskiej bazyliki św. Pawła za Murami i relikwie św. Pawła, zaś z pocz. XX wieku obrazy ze scenami jego pobytu na Malcie. W kościele Ogniska św. Pawła, upamiętniającym epizod poskromienia węża, dwa – trzy razy w roku odbywają się odpusty. Z kolei katedra bpa Malty wznosi się na miejscu świątyni wybudowanej w IV w., gdzie według tradycji Paweł udzielił chrztu Publiuszowi. Fontanna Apostoła w pobliżu zatoki jest pokazywana jako miejsce chrztu pierwszych Maltańczyków. W centrum Rabatu znajduje się najważniejsze i najstarsze miejsce kultu św. Pawła – Grota św. Pawła. Tradycji głosi, że Apostoł miał tu żyć podczas trzymiesięcznego pobytu na wyspie. Według archeologów grota była rzymskim więzieniem, w którym osadzono również i innych ocalałych więźniów. Już w roku 1366 stało nad nią chrześcijańskie sanktuarium, kościół S. PAULI de cripta – św. Pawła z groty. W podziemiach kościoła znajdują się dwa ołtarze poświęcone św. Pawłowi i św. Łukaszowi, zaś w środku skalnej groty stoi marmurowy posąg apostoła. Jest to jedno z najświętszych miejsc chrześcijaństwa (**ryc. 22**).

Nieopodal znajdują się też katakumby św. Pawła, w pierwszych wiekach ery chrześcijańskiej pogrzebano w nich wielu zmarłych. Na jednym z grobów widnieje żydowska menora oraz chrześcijański symbol „Ch-R”, czyli skrót imienia Chrystus.

W miasteczku Vittoriosa, w muzeum morskim pokazuje się kilka kotwic statków rozbitych ok. dwudziestu wieków temu, w bliskim sąsiedztwie Malty. Nie wykluczone, że któraś z nich pochodzi ze statku na którym transportowano więźnia - św. Pawła.

Kościół katolicki rozpoczął działalność na Malcie dzięki Pawłowi Apostołowi. Pierwszym biskupem był wyświęcony przez niego św. Publiusz (zm. 125 rok), kolejni biskupi Malty brali udział w soborach: chalcedońskim (451 rok) i konstantynopolińskim II (553 rok), ostatnim, przed inwazją Arabów, był Grek Manas.

Malta przeżyła najazdy bizantyjskie, arabskie, normandzkie i hiszpańskie, a potem rządy francuskie, włoskie i brytyjskie. Po klęsce wypraw krzyżowych na Bliskim Wschodzie, osiedli na niej rycerze Zakonu św. Jana, znani jako Kawalerowie Maltańscy.

Paweł, Łukasz i Arystarch oraz pozostali rozbitekowie przeżyli na Malcie zimowy czas na przełomie 59 i 60 roku. „Po trzech miesiącach odpłynęliśmy na okręcie aleksandryjskim z godłem Dioskurów” (Dz 28, 11) czyli Kastora i Poluksa, patronów żeglarzy. Rozbitkowie zostali obficie zaopatrzeni przez gościnnych wyspiarzy. Podróż do Syrakuz, 120 km na północ od Malty, trwała tylko jeden dzień. 11 lutego 60 roku po Chr. Paweł dotarł na Sycylię.

SYCYLIA – SYRAKUZY

Syrakuzy założyli w r. 734 przed Chr. greccy osadnicy z Koryntu, którzy zamieszkiwali pobliską wyspę Ortigię. Tu znajdowała się ich świątynia poświęcona Atenie. Rozbudował ją Gelon, władca Syrakuz w V w. przed Chr. Na szczycie świątyni umieszczono wielką złotą tarczę, która służyła żeglarzom jako światło nawigacyjne. W tym czasie wykuto w skale półkolisty teatr. Po wiekach, kiedy Sycylię odbili Bizantyjczycy, przekształcono świątynię - dawny Athenaion w katedrę. Syrakuzy zawdzięczają swój rozwój w czasach greckich, wielkiemu naturalnemu portowi.

W roku 212 przed Chr. miasto podbili Rzymianie. Ze świątyni zabrali złoto, bogate wyposażenie z kości słoniowej, łupy przewieziono do stolicy. Syrakuzy mocno podupadły. Za cesarza Augusta wprowadzano program ożywienia miasta. Tutaj był postój dla aleksandryjskiej floty zbożowej.

Według tradycji już św. Piotr przebywał w Syrakuzach, kiedy w roku 42 po Chr. udawał się po raz pierwszy do Rzymu. Tutejsza gmina chrześcijańska nazywała siebie „pierwszą córką św. Piotra i-pierwszym poświęconym Chrystusowi Kościołem po Antiochii”. Kiedy osiemnaście lat później przybył do Syrakuz jako więzień Paweł Apostoł, spotkał tamtejszych chrześcijan. Dziś przed katedrą stoją posągi ku czci dwu apostołów – Piotra i Pawła.

„Przybywszy do Syrakuz, pozostaliśmy trzy dni” (Dz 28,12). O pobycie Apostoła przypomina jeszcze dziś barokowy kościół św. Pawła, postawiony w miejscu wcześniejszej budowli. Wielką świętością, przywołująca postać Pawła, jest jaskinia, w bezpośrednim sąsiedztwie rozległych katakumb, które gmina chrześcijańska założyła już w III wieku po Chr. W jaskini znajduje się kamienny ołtarz, przy którym miał Apostoł wraz z tubylcami świętować eucharystię. W krypcie, przy grocie św. Pawła, znajduje się grób św. Marcjana, pierwszego biskupa miasta, którego miał powołać św. Piotr. Natomiast pierwszym historycznie poświadczonym biskupem był Chrestus, uczestnik synodu w Arles, w 314 roku. W IV wieku nad jaskinią powstał kościół św. Jana, który do VII wieku był siedzibą lokalnego biskupa, ostatecznie zniknął w 1693 roku podczas trzęsienia ziemi. Z Syrakuz wywodzą się męczennicy wczesnochrześcijańscy m. in. św. Łucja.

Nie wykluczone, że grota św. Pawła jest miejscem, gdzie przetrzymywano rzymskich więźniów w Syrakuzach i tu umieszczono na trzy dni Apostoła Narodów.

REGIUM (ob. REGGIO DI CALABRIA)

Po trzech dniach „płynąc (na północ) wzdłuż wybrzeża dotarliśmy do do Regium” (Dz 28,13), na południowym wybrzeżu Kalabrii. Tutaj miała znajdować się siedziba Scyllii, straszego potwora, którego obawiali się marynarze.

Miasto założone przez Greków, przez kilka stuleci podlegało Kartaginie. Po wojnach punickich zostało podporządkowane Rzymowi.

Statek w więźniami zakotwiczył tu na jeden dzień. Legenda, poświadczona od VII wieku podaje, że św. Paweł przybył do miasta w uroczystość święta Artemidy, której świątynia znajdowała się na wysokim nadmorskim cyplu. Za zgodą setnika Paweł przemawiał do pielgrzymów, tak długo, jak na ściętym trzonie kolumny palił się ogień. Ścięty trzon kolumny (świątyni Artemidy) stoi do dzisiaj w katedrze w Reggio, a obraz przedstawia cud.

Według legendy Paweł założył tu nową gminę i wkrótce powołał biskupa w osobie Stefana z Nicei. Miasto szczególnie pielęgnuje paulińskie dziedzictwo. Również nowszy kościół poświęcono św. Pawłowi. W muzeum św. Pawła eksponowane są prawosławne ikony przedstawiające apostoła. Współczesny posąg na promenadzie w Reggio ma wyznaczać miejsce w którym apostoł zszedł na ląd.

W poszukiwaniu świątyni Artemidy, dopiero w 2007 roku, na wysokości plaży Calamizzi podjęto sesję nurkową. Na głębokości 8 m, w odległości 30 m od wybrzeża, w pasie długości 80 m natrafiono na antyczne ciosy i fragmenty kolumn. Znalezione zatem pozostałości świątyni Artemidy, w którym miało miejsce wydarzenie - cud opisany w legendzie, kiedy to Paweł przez dotknięcie laską zapalił kolumnę.

PUTEOLI (ob. POZZUOLI)

W ciągu kolejnych dwóch dni statek pokonał 280 km, zanim dotarł bezpiecznie do portu w Puteoli. Św. Łukasz odnotował: „.. nazajutrz dopłynęliśmy do Puteoli” (Dz 28, 13). Potem zaczął się przed nimi wyłaniać szczyt Wezuwiusza, zatoka Neapolitańska była już blisko.

Puteoli założyli w 530 r. przed Chr. Grecy. W 215 roku przed Chr. miasto zajęły wojska rzymskie. Za czasów Pawła było najważniejszym portem w całej Italii, przyciągało kupców i rzemieślników. Z tamtego okresu zachowały się fragmenty ogromnego amfiteatru na 40 tysięcy widzów. W tym miejscu później śmierć męczeńska poniosło wielu chrześcijan. W Puteoli odsłonięto też ruiny targowiska z halami. Przy porcie stała obłożona marmurami świątynia egipskiego boga Sarapisa. To kosmopolityczne miasto gościło różne ludy Wschodu, w tym wielu Żydów. Była tu gmina żydowska, byli także chrześcijanie. W apokryfie „Dzieje Piotra” odnotowano, że z misją wcześniej przebył tu Piotr. Gmina założona przez Piotra nie pozostawiła po sobie śladów. Z kolei Łukasz napisał: „Tam spotkaliśmy braci i zostaliśmy na ich prośbę siedem dni” (Dz 28,14). Dopiero w III wieku ustanowiono tu siedzibę biskupa.

Na pamiątkę pobytu Apostoła Narodów przy nadbrzeżu portu, obok kościoła Santa Maria della Grazie – Matki Boskiej Dzięczynnej, wystawiono pomnik, relief i tablicę z marmuru.

Z Puteoli grupa wraz z więźniem Pawłem podążyła drogą lądową do Rzymu. Do Capui szli wzdłuż Via Campana, dalej drogą Via Appia zwaną „królową dróg”. Zbudowano ją dzięki cenzorowi Appiuszowi Klaudiuszowi Cekusowi w 312 roku przed Chr. Droga Appijska prowadzi wprost do serca Imperium.

W międzyczasie chrześcijanie rzymscy otrzymali list od Pawła, napisany w Koryncie, a dostarczony im przez Febę. Poinformowani też o nadejściu Apostoła zapewne przez chrześcijan z Puteoli, wyszli mu naprzeciw. Do spotkania doszło przy Forum Appiusza (ok. 65 km od Rzymu) i potem przy Trzech Gospodach (ok. 48 km od Rzymu). To przywitanie przez braci w wierze przyniosło Pawłowi duchowe umocnienie: „Ujrawszy ich Paweł podziękował Bogu i nabrał otuchy” (Dz 28,14 – 15).

VII. Ostatni, niezwykle etap życia św. Pawła. Męczeństwo i śmierć Apostoła Narodów

RZYM

Po kolejnym dniu marszu dotarli do Wiecznego Miasta - Rzymu, celu marzeń Pawła. Od lat pragnął przybyć do stolicy i głosić Ewangelię całemu światu. Uważał siebie za Apostoła Narodów.

W tym okresie Rzym zajmował siedem wzgórz oraz doliny i równiny w pobliżu rzeki Tybr. Była to przestrzeń ponad 400 ha otoczona murem. Miasto liczyło ponad pół miliona ludności. Najbogatszą częścią Rzymu było Forum Romanum - handlowe, świeckie i religijne centrum miasta. Zachowały się pozostałości świątyni Saturna, która pełniła funkcję państwowego skarbcza. W pobliżu znajdowała się świątynia ku czci bliźniaków Kastora i Poluksa. Z kolei na południowy - zachód od Forum położony był Circus Maximus, miejsce wyścigów rydwanowych, zaś na północny - zachód wznosił się Panteon. Z początkiem 2 poł. I wieku istniało w Rzymie ok. stu wystawnych pałaców, na Palatynie pałace cesarskie. Na polu Marsowym umieszczono mauzoleum Augusta, tam też zbudowano teatr Marcellusa. Ważną rolę spełniały akwedukty. Na obrzeżach w skałach tufowych drążono katakumby - podziemne cmentarze, później miejsce pochówku tysięcy wyznawców Chrystusa (m.in. katakumby św. Kaliksta i św. Sebastiana).

Do stolicy imperium doprowadzono więźnia św. Pawła wczesną wiosną roku 60. Został przedstawiony prefektowi gwardii pretoriańskiej, którym w l. 51- 62 był Afraniusz Burrus, przyjaciel filozofa Seneki. W Rzymie apostoł miał areszt domowy pod strażą żołnierza aż do wznowienia procesu i wyroku (por. Dz 28, 16). Jako więzień oczekiwał na proces dwa lata (por. Dz 28, 30). Paweł zamieszkał poza koszarami pretorianów. Nie wolno mu było opuszczać mieszkania, ale mógł zapraszać każdego, z kim chciał się spotkać. Być może o taki przywilej (zwany: *custodia militaris*) zadbała miejscowa wspólnota chrześcijańska, która posiadała wpływy w rzymskiej administracji. Mimo, że Paweł przebywał w areszcie domowym, był w Rzymie osobą znaną. Z Listów Pawła wynika, że jego działalność w Rzymie była bardzo owocna. Chrzest przyjmowały osobistości nawet z „domu Cezara” (patrz Flp 4,22; 2 Tm 4,21). Wymienieni w 2 Liście do Tymoteusza, m. in. Pudens i Klaudia byli znaną w mieście senatorską parą małżeńską.

Paweł zaprosił do siebie najbardziej poważanych przedstawicieli społeczności żydowskiej, przywódców rzymskich synagog. W czasach Pawła liczba Żydów rzymskich mogła wynosić ponad 10 tys. Dotychczas zidentyfikowano kilkanaście synagog. Największe skupisko znajdowało się na Zatybrzu. Paweł „...mówił im o Królestwie Bożym. Od rana do nocy przekonywał ich też do wiary w Jezusa” (Dz 28,23). „Jedni dali się przekonać jego słowom, inni nie wierzyli” (Dz 28, 24). Wyjaśniał, że „ dla nadziei Izraela dźwiga te kajdany” (Dz 28,20). Judeochrześcijanie gromadzili się w kościołach domowych (Rz 16, 4.10.11). W trosce o inne wspólnoty apostoł pisał tzw. Listy więzienne: do Efezjan, Kolosan i do Filemona. Napisał też listy pasterskie: 1 i 2 do Tymoteusza i do Tytusa.

Przez dwa lata Paweł pozostawał w wynajętym przez siebie mieszkaniu w którym żył ze swoim strażnikiem, setnikiem Marcjalisem. Usytuowanie mieszkania nie jest znane. Dwa kościoły pretendują do tego, że wznoszą się nad tym miejscem. Jeden - to obecnie kościół barokowy S. Maria in Via Lata. Jego początki sięgają do najdawniejszych czasów. Freski w podziemnym oratorium przedstawiają sceny z ostatniego rozdziału Dziejów. Jedna z kolumn miała być tą do której przykuto apostoła łańcuchem, z kolei studnia miała być tą w której chrzcili nowych wyznawców. Krytycy jednak odnoszą tę identyfikację do legendy z XI wieku. Za czasów Apostoła miała znajdować się tu hala targowa.

Drugie przypuszczalne miejsce, to kościół S. Paolo alla Regola z XVII wieku, w pobliżu Tybru. Wcześniejsza świątynia pochodziła z roku 1096. We wnętrzu obecnego kościoła znajduje się marmurowy portal prowadzący do do najświętszego miejsca, nad którym wykuto w kamieniu napis: *DIVI PAULI APOSTOLI HOSPITIUM ET SCHOLA*- Miejsce gdzie mieszkał i nauczał św. Paweł Apostoł. Za czasów Mussoliniego, podczas prac budowlanych oraz ponownych wykopalisk w l.

1978 – 1982 archeolodzy w pobliżu tego kościoła natrafili na antyczne mury z cegły, pozostałości ośmiu pomieszczeń – starożytnych składów magazynowych datowanych na I w. przed Chr., w III w. zamieniono je częściowo na domy mieszkalne. Może tu, a może na Via Lata, znajduje się miejsce, gdzie Paweł żył dwa lata, działał i czekał na proces.

Księga Dziejów Apostolskich kończy się opisem jego pobytu w areszcie domowym w Rzymie (por. Dz 28, 30-31). Niektórzy interpretują milczenie Łukasza, że być może uznał, że „cel zapowiadanej wędrówki Pawła został osiągnięty”.

Dalsze losy Apostoła Narodów są jedynie domniemane. Szczegóły z życia Pawła są kwestią tradycji i konkluzji wypływających z jego Listów. Istnieją dwie różne tradycje.

Według pierwszej (z czasów Rzymskiego Klemensa z końca I wieku) Paweł do końca życia pozostał w Rzymie, najpierw w areszcie domowym, następnie w więzieniu. Wpływy Żydów, w tym naciski na wznowienie procesu Pawła, nasiliły się gdy w 62 roku Poppea Sabina, żona Nerona, otwarcie pokazywała poparcie Żydom. Władze rzymskie wytoczyły mu proces, sąd cesarski uznał go winnym i skazał na śmierć. Jako obywatel rzymski został ścięty, nie ukrzyżowany. Przypuszcza się, że miało to miejsce w 63 lub 64 roku. Paweł miał niespełna 60 lat.

Druga, mało prawdopodobna tradycja: po długim procesie, wobec braku winy, Paweł został zwolniony i po wyjściu z więzienia (63 rok) wyruszył do Hiszpanii. W Liście do Rzymian znajdują się wzmianki o planach jego podróży misyjnej do Hiszpanii (Dz 15, 23). Tezę tę potwierdzają teksty chrześcijańskie z II w. oraz niektórzy ojcowie Kościoła. Nie mamy pewności czy Paweł zrealizował swój zamiar udania się do Hiszpanii i czy powrócił do wschodniego Śródziemnomorza? Listy pasterskie do Tymoteusza i Tytusa stanowią jedynie poszlaki. Św. Hieronim i św. Chryzostom w IV w. byli pewni, że „Paweł po uwięzieniu w Rzymie wyruszył do Hiszpanii” i dopłynął do stolicy prowincji **Taracco (ob. Tarragon)**. Tam od VIII wieku potwierdzona jest tradycja paulińska. Romańska katedra miasta, poświęcona jest uczniowi Pawła - św. Tekli, patronki Tarragony. Na terenie seminarium diecezjalnego znajduje się wczesnogotycka kaplica z XIII wieku pod wezwaniem św. Pawła. Według tradycji stoi na skale, na której apostoł wygłosił kazania w trakcie pobytu w mieście. Na Plaza del Palacio stoi posąg z 1963 roku, upamiętniający 1900. rocznicę przyjazdu św. Pawła do Hiszpanii. Świadectwa sugerują, że nie pozostał w Tarragonie zbyt długo. Nie ma tu śladów synagogi.

Z Listów do Tymoteusza i Tytusa wynikałoby, że Paweł udał się też do Azji, Achai i Macedonii. Z Hiszpanii dotarł do Efezu, gdzie ustanowił Tymoteusza biskupem (1 Tm 3, 1-10). Potem przybył na **Krete**, gdzie Tytusowi powierzył urząd biskupa (por. Tt 1,5). Według lokalnej tradycji odwiedził wtedy **Feniks (ob. Loutro)**. Mała kaplica na brzegu morza przypomina o miejscu gdzie zostali ochrzczeni pierwsi Kreteńczycy. Następnie jakiś czas miał pracować w Macedonii, gdzie napisał 1 List do Tymoteusza i List do Tytusa (lata 63/66). Ostatni rozdział 2 Listu do Tymoteusza sugeruje, że aresztowano go w Troadzie i stamtąd miałby powrócić do Rzymu.

W tym czasie, po podpaleniu Rzymu przez Nerona (18/19 lipca 64 roku) nasiliły się prześladowania chrześcijan. Spalenie Rzymu dawało pretekst i cesarz wydał edykt: „aby skazać na śmierć wszystkich uznanych za chrześcijan, wraz z innymi przyprowadzono również związanego Pawła”. Być może został wówczas ponownie uwięziony. Wtedy też napisał 2 List do Tymoteusza, który jest uważany za ostatnie pismo Pawła, a więc jego testament: „Albowiem krew moja ma już być wylana na ofiarę, a chwila mojej rozłąki nadeszła” (2 Tm 4, 6-8).

Relacja Flawiusza z I w. (*Dawne dzieje Izraela*, XX, 9,1) rzuca światło na okoliczności w jakich doszło do skazania Pawła i wykonania na nim wyroku. „Arcykapłan Annasz Młodszy (syn Annasza) zwołał Sanhedryn i wówczas, w Jerozolimie, skazano na śmierć męczeńską Jakuba Młodszego, krewnego Jezusa i jeden z Dwunastu. Zaostrzyło się nastawienie władz żydowskich do chrześcijan i pośpiesznie wysłano z Jerozolimy do Rzymu delegację żądającą definitywnego zakończenia procesu Pawła”. Paweł nie stanął przed Neronem, do którego się odwołał, w zastępstwie cesarza sędzią był prefekt - pretorian Burrus.

Tradycja głosi, że Piotr i Paweł mieli być przetrzymywani w *Carcer Tullianum* - najstarszej części Więzienia Mamertyńskiego, państwowego więzienia antycznego Rzymu, dla więźniów politycznych. Obecnie po prawej stronie Forum Romanum stoi barokowy kościół z napisem, że jest to *Mamertinum* - więzienie apostołów Piotra i Pawła. Pośrodku ołtarz, a za kratą widoczne są głowy apostołów. Schody prowadzą w dół do więzienia, pierwotnie cysterny, wykutej w tufie. W posadzce znajduje się studnia, w narożniku stoi kolumna, z której zwisają łańcuchy. Brązowy relief przedstawia przywiązanych łańcuchami do kolumny apostołów, którzy udzielają chrztu współwięźniom, a nawet strażnikom.

Najstarsze świadectwo dotyczące końca życia Pawła zachowało się w liście Klemensa Rzymskiego do Koryntian, z końca I wieku: „...Aresztowany siedem razy, skazany na wygnanie, kamienowany, był heroldem Chrystusa na Wschodzie i na Zachodzie i dzięki swej wierze zdobył czystą chwałę ...” (1 Klem 5,2). Natomiast Euzebiusz, biskup Cezarei (IV w.), podaje, że Pawła przewieziono znowu do Rzymu i zabito za prześladowań Nerona w 67 roku. Łączy on śmierć Pawła z męczeńską śmiercią Piotra. Aktualnie rzymska historyczka Kościoła, prof. Margherita Guarducci ustaliła nawet dokładną datę dzienną śmierci Piotra - 13 października 64 roku, być może także Apostoł Narodów został ścięty tego dnia lub wkrótce potem.

Co do okoliczności śmierci Pawła najwięcej szczegółów zawiera apokryficzne dzieło znane jako „Dzieje Pawła”, fragment opatrzony tytułem „Męczeństwo Pawła”. Oprócz „Dziejów Pawła” zachowały się inne pisma apokryficzne odtwarzające losy apostoła za życia i po śmierci.

Paweł został wyprowadzony przez bramę zwaną Trigemina, obok piramidy Celsjusza. W rejonie Via Laurentina, przy trzecim kamieniu milowym, ok. 5 km od murów miasta, w niewielkiej dolinie znanej jako bagno salwiańskie, wykonywano wyroki śmierci. Tam dobiegło kresu ziemskie życie Pawła.

Podanie głosi, że podczas wykonywania wyroku Paweł długo się modlił, wyznał wiarę w powstanie z martwych, które dokona się mocą Jezusa Chrystusa. Sednem bowiem jego nauczania była zbawcza męka, krzyż i zmartwychwstanie Chrystusa, czyli tajemnica paschalna. „Gdy kat odciął mu szyję, na szaty żołnierza trysnęło mleko...Żołnierze dziwili się i oddali chwałę Bogu... i następnie opowiedzieli cesarowi co się wydarzyło”. Wg legendy ścięta głowa Apostoła Narodów podskakiwała trzykrotnie i w tych miejscach wytrysnęły trzy źródła czystej wody. Dało to początek nazwie Trzy Fontanny. W poł. I tys. osiedlili się tam mnisi z Tarsu, kilka stuleci później cystersi, a po nich benedyktyni, którzy pozostają tam do dzisiaj. W miejscu męczeństwa wzniesiono trzy niewielkie sanktuaria, z czego jedno na miejscu egzekucji, w nim umieszczono naprzeciw siebie dwa ołtarze: jeden poświęcony Pawłowi, drugi Piotrowi.

Przyjaciele Pawła przenieśli ciało do wiejskiej posiadłości matrony imieniem Lucyna, 3 km od miejsca stracenia. Przy drodze do Ostii znajdował się niewielki cmentarz, na nim groby wydrążone w tuficznym wzgórzu. W czasie wykopalisk (XIX w.) odkryto tam groby pogańskie i chrześcijańskie datowane na przełom ery przedchrześcijańskiej i chrześcijańskiej. Właśnie na tym cmentarzu złożono ciało Pawła. W tym miejscu wzniesiono niewielką kaplicę, co dało początek kultowi św. Pawła. Rzymski autor Gajusz (ok. 200 rok) wspominał o grobowcu apostoła przy Via Ostensis. W IV wieku cesarz Konstantyn wybudował nad grobem Pawła bazylikę. Z czasem powiększali i upiększali ją cesarze: Walentynian II, Teodozjusz i Honoriusz, tak powstała bazylika Trzech Cesarzy, która stanowiła pierwszą nawę bazyliki św. Pawła za Murami (*S. Paoli Fuori le Mura*) (**ryc. 23**), poświęcona najpotężniejszej osobowości w dziejach Kościoła chrześcijańskiego. Przez czternaście wieków czczono tam pamięć św. Pawła. Została zniszczona przez pożar w dniu 16 lipca 1823 roku i kolejno odbudowana w 1854 roku. W trakcie tych prac przeprowadzono wykopy badawcze pod konfesją. Na gł. ok. 1,5 m odnaleziono rozbitą marmurową tablicę z napisem: PAULO APOSTOLO MART. Inskrypcja datowana jest na IV wiek, czyli na czasy Konstantyna Wielkiego. Nad ołtarzem uwieńczonym baldachimem z marmuru widnieją słowa z Listu do Filipian (1, 21) w j. łacińskim: ***Mihi enim vita Christus est, mors autem lucrum - Dla mnie bowiem życie to Chrystus, a śmierć to zysk.***

Niech te słowa św. Pawła, niestrudzonego Apostoła Narodów, będą dla nas drogowskazem na życie doczesne i nadzieją na życie wieczne.

Wybrana literatura:

Atlas biblijny, Lublin 1990
Atlas historii biblijnej, Warszawa 2009
Bosak P.Cz., *Leksykon wszystkich postaci biblijnych*, Kraków 2015
Brownrigg R., *Wszystkie postacie Nowego Testamentu*, 2003
Chrostowski W., *Święty Paweł. Na rozdrożach synagogi i kościoła. Biografia*, 2021
Decaux A., *Święty Paweł*, Warszawa 2006
Encyklopedia Katolicka
Hahn S., *Ilustrowany świat Biblii*, 2024
Hesemann M., *Paweł z Tarsu. Archeolodzy tropem Apostoła Narodów*, 2015
Lawrence P., *Atlas historii biblijnej*, Warszawa 2009
Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, (wyd. Święty Paweł), 2009
Porter J. R., *Zaginiona Biblia. Księgi, które nie weszły do kanonu*, Warszawa 2003
Słownik Wiedzy Biblijnej, (red. Bruce M. Metzger, Michael D. Coogan) Warszawa 1999
Świat Biblii (opr. C. Masom, P. Aleksander; noty archeologiczne A. Millard), 1991

Indeks miejscowości:

AMFIPOLIS – Grecja

ANTIOCHIA PIZYDYJSKA (ob. Yalvac - Turcja)-

Antiochii Syryjskiej (ob. Antakya – Turcja)

ANTIPATRIS (Palestyna – ob. Izrael)

ASSOS Grecja ? Wzg. Behramkale w Turcji

ATENY – Athenai

ATTALIA - (ob. tur. Antalya)

BEROJA (bibl. Berea; łac. Berrhoea; (ob. Weria w Grecji)

CYPR - SALAMINA – (ob. Turcja)

CYPR – PAFOS I NEA PAFOS (ob. Cypr)

CEZAREA NADMORSKA (ob. Izrael)

CHIOS – (ob. Grecja)

Damaszek (ob. Syria)

DERBE (ob. Divr k. miasta Karaman w Turcji)

EFEZ (ob. Turcja)

Feniks (ob. Loutro – Grecja)

FILIPPI – (ob. Grecja)

IKONIUM (ob. turecka Konya)

JEROZOLIMA

KORYNT (ob. Grecja)

KENCHRY.

KOS (wyspa - ob. Grecja) i RODOS (wyspa - ob. Grecja)

Knidos (wyspa - ob. Turcja)

Wyspa Kreta (ob. Grecja)

Wyspa Kauda (ob. Grecja)

LISTRA (ob. Turcja)

MITYLENA (na wyspie Lesbos - Grecja)

MILET (ob. Turcja)

MALTA (ob. Malta)

NEAPOL - Neapolis - „Nowe Miasto” (ob. Kavala - Grecja)

PERGE (ob. Murtana w pd. Turcji)

PATARA (ob. Turcja)

PTOLEMAIDA (ob. Akka w pn. Izraelu)

PUTEOLI (ob. POZZUOLI) (ob. Włochy)

REGIUM (ob. REGGIO DI CALABRIA) (ob. Włochy)

RZYM

SELEUCJA (ob. Cevlik Turcja)

SAMOTRAKA (wyspa ob. Grecja)

SAMOS (wyspa ob. Grecja)

Sydon (ob. Saida w Libanie)

SYCYLIA – SYRAKUZY (ob. Włochy)

TARS – (ob. Tarsus - Turcja)

TROADA (Troas) (ob. Turcja)

TYR (ob. Sur w Libanie)

TARACCO (ob. Tarragon - Hiszpania)

Spis rycin:

ryc. 1 – Św. Paweł - Obraz fantomowy- anatomiczny (za: M. Hesemann, ryc. 92)

ryc. 2 - Tars – studnia św. Pawła (za: W. Chrostowski)

ryc. 3 - Tars - Brama św. Pawła (za: W. Chrostowski)

ryc. 4 - Jerozolima - Brama Damasceńska (za: W. Chrostowski)

ryc. 5 - Damaszek -Dom Ananiasza (za: M. Hesemann, ryc. 16)

ryc. 6 - Trasa pierwszej podróży Pawła (za: P. Lawrence, ryc. na s. 153)

ryc. 7 - Cypr. Kolumna Pawła przed kościołem w Pafos (za M.Hesemann, ryc. 17)

ryc. 8 - Antiochia Pizydyjska. Inskrypcja - Sergiusz Paweł junior (za M.Hesemann, ryc. 20)

ryc. 9 - Ikonium - kościół św. Pawła (za: W. Chrostowski)

ryc. 10 - Mapa II wyprawy misyjnej św. Pawła (za: P. Lawrence, ryc. na s. 154)

ryc. 11 - Rzymska droga *Via Egnatia* (odcinek do Filippi) (za W. Chrostowski)

ryc. 12 - Mozaika przedstawiająca widzenie Pawła - „Przepraw się do Macedonii i przyjdź nam z pomocą” - (za W. Chrostowski)

ryc. 13 - Filippi. Współczesna, prawosławna cerkiew nad strumieniem Gangites (za W. Chrostowski)

ryc. 14 - Saloniki – Rotunda

ryc. 15 - Sw. Paweł na areopagu w Atenach

ryc.16 - Katedra św. Pawła w Koryncie

ryc. 17 – Mapa III wyprawy misyjnej św. Pawła

ryc. 18 - Efez. Fresk z grotty św. Pawła (za M.Hesemann, ryc. 46)

ryc. 19 - Droga Pawła do Rzymu ((za: P. Lawrence, ryc. na s. 162-163)

ryc. 20 - Cezarea. Pretorium Heroda I.(za M.Hesemann, ryc. 55)

ryc. 21 - Kreta. Więzienie św. Pawła – wnętrze (za M.Hesemann, ryc. 60)

ryc. 22- Malta, Rabat. Grota św. Pawła (za -<https://www.maltatina.com/astonishing-wignacourt-museum-in-rabat/>

ryc. 23 - Rzym. Bazylika św. Pawła za Murami (za:

https://pl.wikipedia.org/wiki/Bazylika_%C5%9Bw._Paw%C5%82a_za_Murami)

ryc. 1 – Św. Paweł - Obraz fantomowy- anatomiczny (za: M. Hesemann, ryc. 92)

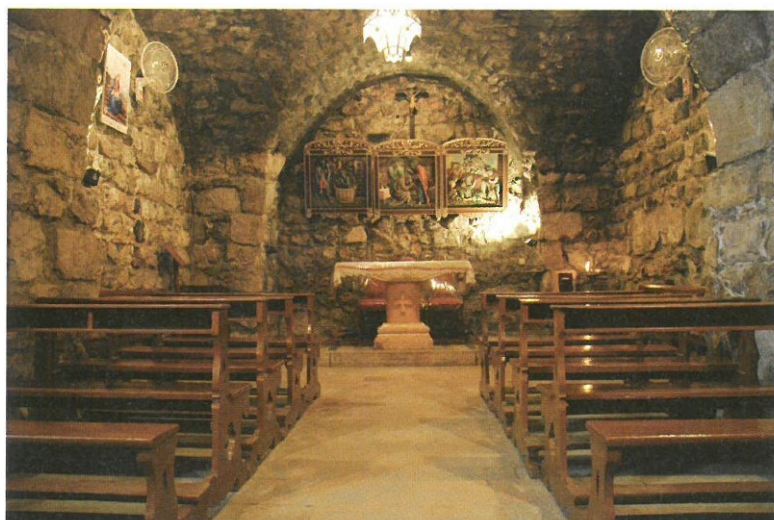
ryc. 2 - Tars – studnia św. Pawła (za: W. Chrostowski)

ryc. 3 - Tars - Brama św. Pawła (za: W. Chrostowski)

ryc. 4 - Jerozolima - Brama Damasczeńska (za: W. Chrostowski)

ryc. 5 - Damaszek -Dom Ananiasza (za: M. Hesemann, ryc. 16)

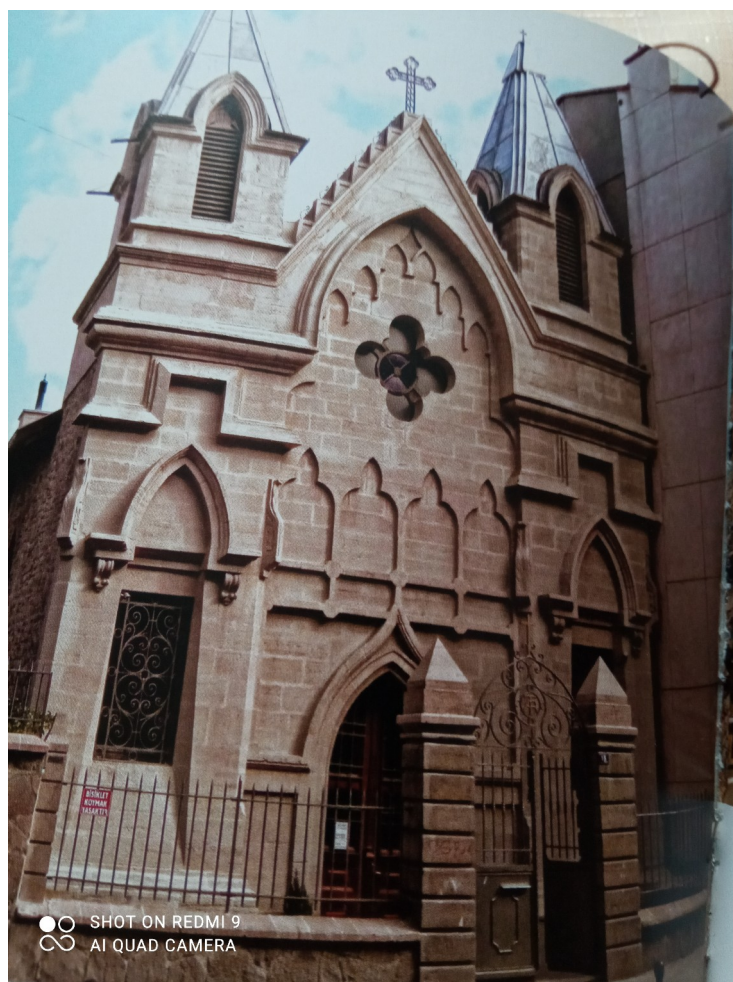
ryc. 6 - Trasa pierwszej podróży Pawła (za: P. Lawrence, ryc. na s. 153)

ryc. 7 - Cypr. Kolumna Pawła przed kościołem w Pafos (za M.Hesemann, ryc. 17)

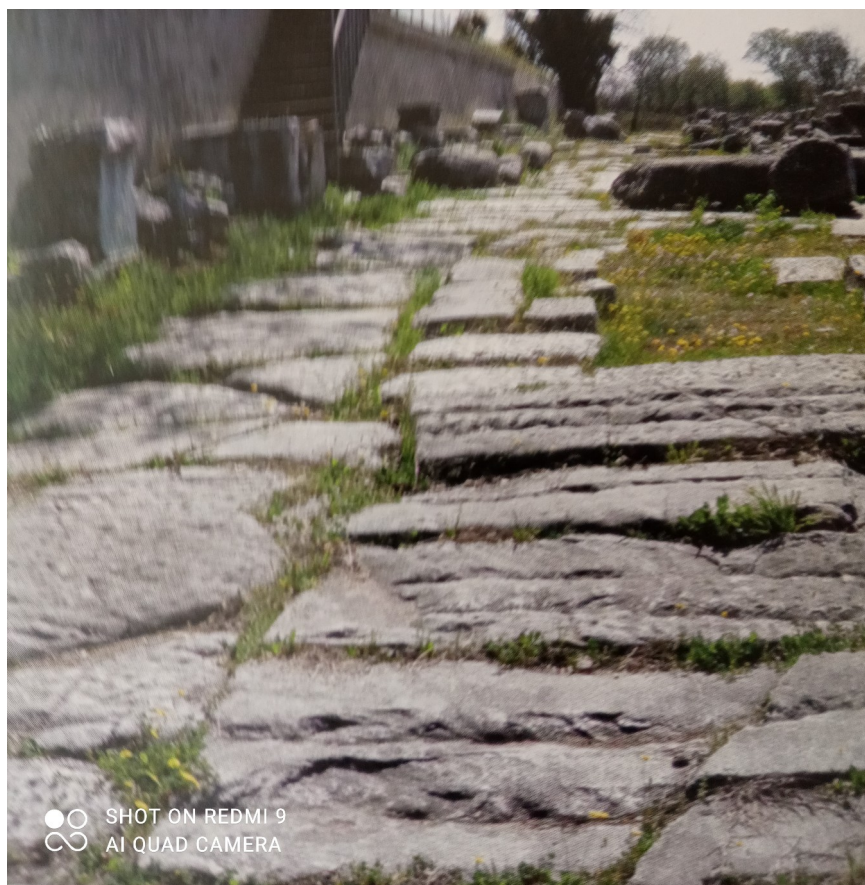
ryc. 8 - Antiochia Pizydyjska. Inskrypcja - Sergiusz Paweł junior (za M.Hesemann, ryc. 20)

ryc. 9 - Ikonium - kościół św. Pawła (za: W. Chrostowski)\ryc, 10

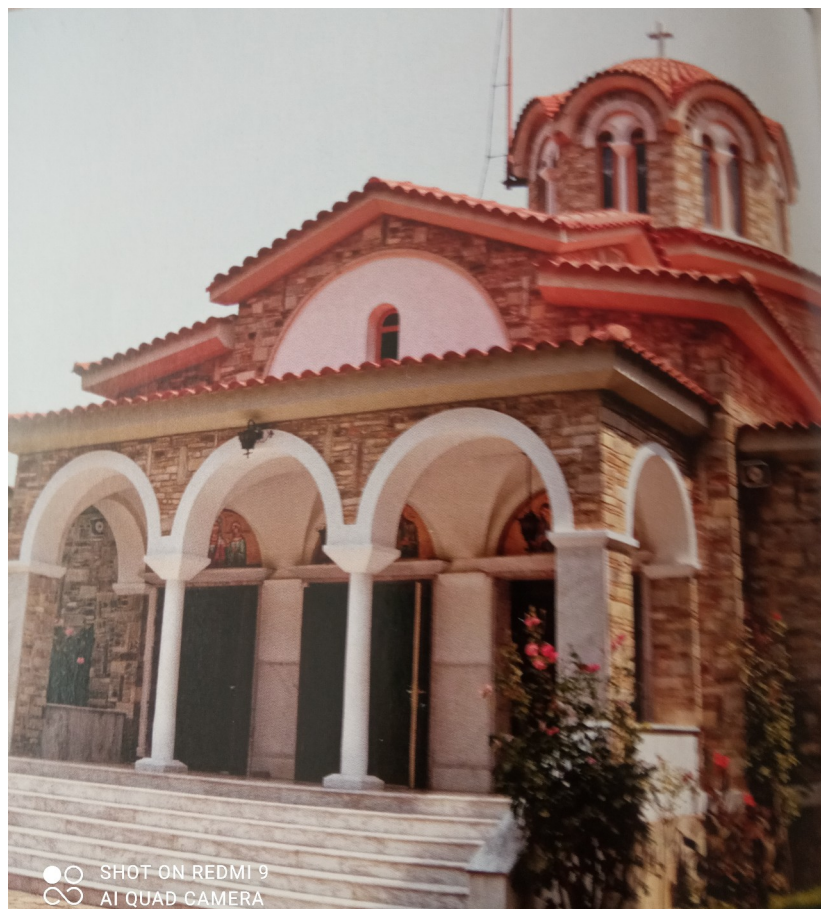
ryc. 10. Mapa II wyprawy misyjnej św. Pawła (za: P. Lawrence, ryc. na s. 154)

ryc. 11 - Rzymska droga *Via Egnatia* (odcinek do Filippi) (za W. Chrostowski)

ryc. 12 - Mozaika przedstawiająca widzenie Pawła - (za W. Chrostowski)

ryc. 13 - Filippi. Współczesna, prawosławna cerkiew nad strumieniem Gangites (za W. Chrostowski)

ryc. 14 - Saloniki – Rotunda

ryc. 15 - Sw. Paweł na areopagu w Atenach

ryc.16 - Katedra św. Pawła w Koryncie

ryc. 17 – Mapa III wyprawy misyjnej św. Pawła

ryc. 18 - Efez. Fresk z groty św. Pawła (za M.Hesemann, ryc. 46)

ryc. 19 - Droga Pawła do Rzymu ((za: P. Lawrence, ryc. na s. 162-163)

ryc. 20 - Cezarea. Pretorium Heroda I.(za M.Hesemann, ryc. 55)

ryc. 21 - Kreta. Więzienie św. Pawła – wnętrze (za M.Hesemann, ryc. 60)

ryc. 22- Malta, Rabat. Grota św. Pawła (za <https://www.maltatina.com/astounding-wignacourt-museum-in-rabat/>)

ryc. 23 - Rzym. Bazylika sw. Pawła za Murami (za:
https://pl.wikipedia.org/wiki/Bazylika_%C5%9Bw._Paw%C5%82a_za_Murami)